

सर्वासमवेत वृद्धमंडळी भोजन करु शकतात. त्या अन्नाची गोडी काही वेगळीच असते. तो अल्पकालावधीचा सहवास खूपकाही सांगून जातो. भावनोत्कृतेचे क्षण अनुभवता येतात.

आपला आर्थिक भार मुलांवर पडू नये, तसेच आपल्या इच्छेप्रमाणे निःसंकोच जीवन जगता यावे या उद्देशानेही परस्पर संमतीने वेगळे राहता येते. स्वतंत्र नव्या जीवनाची वाटचाल करायची असेल तर वृद्धाश्रम आजच्या काळाची गरज आहे. वाचन, लेखन, मनन, आध्यात्मिक चिंतन तेथे करता येते. आपले छंद स्वतंत्रपणे जोपासता येतात. वृद्धाश्रमाचे सारे फायदे लक्षात घेऊनही म्हणावेसे वाटते की वृद्धाश्रम ही एक इष्टापत्ती आहे. प्रेम, सेवा, त्याग, आनंद यांनी तुऱ्यु भरलेल्या घरांचा तो पर्याय नव्हे !

घरी वा आश्रमात कुठेही वृद्धांनी आपल्यापुरती एक आचारसंहिता निश्चित केली पाहिजे. त्यात गीतेतील ज्ञान, कर्म, भक्ती यांना प्राधान्याने स्थान मिळाले पाहिजे. आपल्या प्रकृतीला झेपतील अशी मोजकी योगासने करणे, मोकळ्या हवेत फिरायला जाणे, स्वतःची बहुतेक कामे स्वतःच करणे, बागकामासारखे हलकेफुलके उपक्रम हाती घेणे इत्यादीच्या द्वारा कर्मयोग साधता येईल. संस्कार केन्द्र चालविणे, विद्यार्थ्यांना अभ्यासात मदत करणे, साक्षरतेचा प्रसार करणे, अंधांना वृत्तपत्र वा अन्य पुस्तके वाचून दाखविणे, संस्कृत परीक्षांची तयारी करून घेणे असे कितीतरी उपक्रम राबवता येतील. थोडा वेळ तरी परमेश्वराचे ध्यान करणे, आध्यात्मिक व अन्य ज्ञान प्रदान करणाऱ्या ग्रंथांचे वाचन-भनन करणे हीच ज्ञानसाधना होय ! भक्तिगीतांचे व्यक्तिगत वा सामूहिक गायन करणे, सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे आयोजन करणे, शक्य ज्ञाल्यास पीडितांची सेवा करणे अशा उपक्रमांच्या द्वारा भावनांचा उपशम होऊन मनःशांती लाभेल. वस्तुतः ज्ञान, कर्म, भक्ती हे घटक मिश्र-मिश्र नाहीतच, कोणत्याही एका

उपक्रमात ह्या तीनही घटकांचा अंतर्भव झाला पाहिजे. तरच तो उपक्रम उत्कृष्ट ठरतो.

मनाचे उद्घोधन व इंजन करणारे पुळकळ कार्यक्रम चित्रवाणी व दूरवाणीवरून प्रक्षेपित केले जातात. त्यांच्या दर्शन-श्रवणाने मोकळा वेळ चांगला जातो. वृद्धाच्या दृष्टीने ही माध्यमे वरदान होत.

वृद्धांना सध्या निवृत्ती-वेतन बन्या प्रमाणात मिळते. मुलांकडूनही आवश्यक तर आर्थिक मदत होऊ शकते. त्यामुळे कोणावर फारसे अबलंबून न राहता स्वतंत्रपणे जीवनाची वाट चोखाळ्ता येईल. मन प्रसन्न व शांत ठेवता येईल. शरीर-दौर्बल्य, आजारपण इत्यादी नकोशा वाटणाऱ्या गोष्टी दुर्दैवाने आपल्या वाटेला आल्याच तर त्यांचेही प्रसन्न मनाने स्वागत करण्याची वृत्ती निर्माण केली पाहिजे. सुखी जीवन हा परमेश्वरी प्रसाद असेल तर दुःखी जीवनसुद्धा त्याधाच प्रसाद मानला पाहिजे. तसा सराव व सदय मनाला लावणे अगदीच अशक्य नाही ! अर्थात् स्थितप्रज्ञाची भूमिका एवढी सोपीही नाही.

शेवटी एकच महत्त्वाची गोष्ट सांगाविशी वाटते, ती ही की नवीन पिढीतील तरुण-तरुणी समंजस, जबाबदारी जाणून प्रेमाने, विद्यासाने वागणारे आहेत, हे आपण मान्य केले पाहिजे. परंतु जर एखादा मुलगा उद्धट, उर्मट, कृतघ्न व निष्कारण आई-वडिलांना त्रास देत असेल, तर त्याला योग्य ती चपशक देऊन चांगला धडा शिकवला पाहिजे. अन्यायाचा प्रतिकार करणे हेही एक पुण्यप्रद काम आहे - तो कर्तव्याचाच भाग आहे. वडिलांच्या इस्टेटीवर डोळा ठेवून, मुलाचा सर्व व्यवहार रुक्ष व मतलबी असेल, आईवडिलांना तो बिनपगारी नोकर समजत असेल तर सारी इस्टेट सरळ एखाद्या सेवाभावी समाजकार्य करणाऱ्या संस्थेला दान देऊन टाकावी. 'माम् अनुस्मर युद्ध च', ही गीतेची शिकवण दृष्टिआड होऊ देता कामा नये !

(पृष्ठ क्र. २७ वरून)

आपल्याबरोबर अनर्थपण घेऊन येतो. अरे ! पैसा हे साधन म्हणून वापरावयाचे, का त्यालाच साध्य वनवावयाचे ? अरे ! तू एवढ्या कमी भाड्यात एवढी वर्ष त्या वाड्यात राहिलास, तेथे राहूनच तुझी प्रगती झाली, शिवाय मालकीचे घरपण आता झाले, मग स्वतःच्या वास्तूत तू अगदी आनंदाने, निरपेक्ष बुद्धीने व कृतार्थ होऊन जावयास नको काय ? दुसऱ्या विन्हाडकर्लना जागा सोडताना मग मालक पैसे देणार नाही याची फिकीर तुला कशाला ? आणि त्यासाठी तू तुझा चांगुलपणा नष्ट करीत नाहीस का ? शिवाय तुझ्या या अर्धम कर्मामुळे तुझ्या उपासनेला कमीणा येईल तो निराळाच. म्हणून पैशाच्या मोहाला व इतर लोकांच्या चुकीच्या विचारांना बळी न पडता, मालकाने जरी पैसे देऊ केले तरी त्याला स्पर्श न करता तू तुझा अपवाद कर आणि एक आदर्श पापभीरु व सदप्रवृत्त घरमाडेकरू म्हणून आपली उजळ प्रतिमा जनमानसापुढे उभी कर ! ईश्वर सतत तुझ्या पाठीशी उभा राहून तुझे कल्याणच करील.' एवढे सांगून तो महापुरुष अदृश्य झाला.

दत्तोपंतांचे वर्तन अगदी पारदर्शी असल्यामुळे सत्पुरुषाने त्यांना जे स्वप्नात सांगितले ते सर्व त्यांना भनोमन पटले व त्यांनी ते जागतेपणीषण अंमलात आणप्याचे ठरवले. म्हणून जागा सोडतेवेळी, लोक काय म्हणतील यादा थोडासुद्धा विचार न करता, घरमालकाच्या हवाली हसतमुखाने त्यांच्या घराची किळी देऊन त्याच्या घराबाहेर पडले. भाडेकरूने घर सोडतेवेळी जी अकिंवन वृत्ती दाखविली त्यामुळे घरमालक दत्तोपंतांच्या पाठमोऱ्या आकृतीकडे 'आ'वासून पहातच राहिला. अशीही देवमाणसे अजून शिलक आहेत हे पाहून त्याचे डोळे पाणावले व भगवान् तुझे कल्याण करो असे नकळत त्यांच्या तोडातून उदगार बाहेर पडले.

धनलोभापासून भगवंताने आपल्याला वाचवल्याबद्दल दत्तोपंतांनापण धन्यता वाटली व त्यांचे हात नकळत झोडले गेले.

जगण्याची कला

मनाविषयीच्या माझ्या माझील लेखात आपण मनाची ताकद वाढविण्यासाठी काही सोपे उपाय पाहिले. ह्या सर्वांसाठी आवश्यक आहे नियमितपणा, तसेच षडरिपु आपणावर कोणता परिणाम घडवितात हे पाहणे आवश्यक वाटते; कारण या षडरिपूच्या तडाख्यातून साहिसलाभात सुटणे याचेच दुसरे नाव अध्यात्म !

माणूस जन्मास आल्यावर त्याला उपाधी छळू लागतात. मनुष्यास 'जगणे' हेच केवळ आवश्यक नसून 'कर्से जगणे' हे महत्वाचे आहे. सर्वांसामान्याच्या बाबतीत जगण्याबद्दल माहिती देण्यासाठी या षहरिपूचा अम्यास फारच मजेशीर आहे; कसा ते थोडक्यात पाहू या :

काम : हा विकार माणसाला फारच छळतो. याचा उपयोग (दुरुपयोग) करून श्री शंकरालासुद्धा अंकित करप्याचा प्रयत्न झाला. थोर कृषी-मुनींनाही त्याने सोडले नाही. पण माणसाला त्याचे अस्तित्व टिकविण्यासाठी याचा वापर झाला तर तो विधायकव ठरतो. 'काम' चांगला, परंतु 'कामांधपणा' चांगला नाही. यावरून काम किंती वापरावा, हे कळेल असे वाटते. किंवद्दुना कामजीवनाची जो यशस्वी वाटचाल करतो तो सुखाचा धनी होतो.

'नीरोभय कामजीवन' हे केवळाही ध्येयवादी मानवाच्या जीवनात उत्कर्षाला कराणीभूत ठरते.

क्रोध : याचे दुसरे नाव 'राग येणे'. लहानापासून मोठ्यापर्यंत राग न येणारी व्यक्ती विरळाच. राग येतो म्हणण्यापेक्षा तो कशाचा येतो यावरच सर्वकाही आहे. राग स्वतःच्या स्वार्थांसाठी नसेल तर तो विधायक काम करतो. अन्याय दिसताच राग येत असेल तर ती व्यक्ती नक्कीच विधायक काम करील. रागाचे वलय स्वतःपुरते मर्यादित असेल तर फार सावध राहून. तो राग त्याचा सर्वनाश करील. म्हणून क्रोध कधी आवरावा ? हे ज्याला समजते त्याने जरुर क्रोधाचा उपयोग करावा.

लोभ : इतर विषय-विकारातील हा षडरिपु माणसाला फक्त स्वतःचा कोष बनवायला सांगतो. माणूस आंधाळा बनविण्याचे सामर्थ्य याच्यात आहे. याच्या अंमलामधून माणूस 'मी माणूस आहे' ही संज्ञा सहजपणे विसरतो. आपल्या हितापलीकडे या जगत काहीच नाही, अशी त्याची अवस्था होत जाते. तो लोभाच्या ठारी लोळण घेतो.

लोभाला आवरणे तसे कठीणच जाते. स्वतःबद्दलचा लोभ आवरता आला तर खन्या अथवे माणूस लोभापासून दूर राहू शकेल. समाजात एकाच्या सुखात दुसऱ्याचे सुख सामावले आहे, या विचाराचा जर थोडाफार अभ्यास होत असेल तर लोभ जवळ येताच माणूस सावध होइल. 'सर्वांच्या हिताचे' असे काही असेल व त्यासाठी झगडणे प्राप्त असेल तर त्याला लोभामुळे काही आपत्ती येणार नाही.

मोह : मायाजाळाला संतांनी मोह म्हटले आहे. हे जग माझे आहे. यापलीकडे मी काहीच पाहू शकत नाही. माझी या जगात सर्व कर्तविगारी आहे. 'मी म्हणजे माझी ही सर्व माणसे, पैसा, वस्तू, धन-दौलत. यांपासून मी कधी अलिसच होऊ शकत नाही,' या भावनेला मोह म्हणावे. मोहात अडकल्यामुळे माणूस यिंतेत जातो. कारण हे सर्व माझे कसे टिकेल ? मी त्याचा उपभोक्ता राहीन का ? आणखी काय मिळवीन ? ह्या मोही मनाच्या कल्पना त्याला सोडता सोडवत नाहीत अशी स्थिती बनते. चांगल्या इच्छाशक्तीत माणूस मोहित झाला तर तो मोठे कार्याही करतो. फक्त त्याचा स्वतःचा विचार न करता जर तो उदात विचारांना मोहित झाला तर या जीवनाचे तो सोनेही करील.

मद : हे प्रकरण थोडे वेगळे आहे. हा गडी वारवार आतून त्रास देतो. बाहेर न येता तो आपले काम करतो. 'मी हे करतो' म्हणजे 'मी' हा त्याचा कणा. अहंभाव जागृत झाला की समजावे की मदाने आपल्यावर अंमल सुरु केला आहे. समाजात 'मी' एक घटक आहे हे तो साफ

विसरतो व स्वतःच्या कर्तृत्वाबद्दल त्याला आकाश ठेंगणे वाढू लागते ! आध्यात्मिक बैठक साफ धुळीला मिळविण्याचा या मदाने प्रथमपासून चंग बांधलेला असतो. त्यामुळे हा जाताजाता जात तर नाहीच, पण केवळ उफाळून येतो तेही कळत नाही. 'मी'पणा विसरणे हे काय छोटे काम आहे ? सर्व सकल योगीयांना नेस्तनाबूत करून हा मद उरलाच आहे. याने देवादिकांना, योगीयांना, सर्वांना सारखाच हिसका दाखविला आहे. मद करसा मंद होत जाईल, तर नामाच्या अखंड साधनाने ! मी कोण आहे, हे ज्याला खन्या अर्थाने समजले त्याला मद काय करू शकणार ?

मत्सर : मानवाच्या स्वतःच्या प्रगतीला जरी हा आडवा येत नसेल तरी या वृत्तीच्या आधीन झालेल्या माणसाच्या मानसिक शांततेवर जोरात आघात होत असतात. द्रेष हे त्याचे बाह्यस्वरूप. मत्सरापोटी माणूस एका टोकाची भूमिका घेतो. या द्वेषापोटीच राष्ट्रे बुडतात. सर्वनाशाचे बीज हे या मत्सरात डडलेले दिसेल. प्रेम ही अभिव्यक्ती पूर्ण थिजून जाते व राहतो तो द्रेष. प्रेमाचा ओलावा असेल तर मात्र हा चटकन पळून जातो, पण प्रेम थोडे जरी आटले तरी हा लगेचव डोकावून पाहणारच ! द्रेष, असूया, मत्सर ही सर्व याचीच रूपे. या द्वेषामुळे माणूस असंख्य चुका करतो व त्या निस्तरेपर्यंत त्याचे आयुष्य संपून जाते. द्वेषाने कब्जा केलेला माणूस 'सदसदविवेक' बुद्धी गमवतो, त्याला बर-वाईट, पाप-पुण्य, हित-अहित, सुंदर-वाईट याचा काहीच पत्ता लागत नाही. मत्सरापोटीच्या स्पर्धेत मानवी मूल्यांचा लवलेशही सापडणार नाही.

विवेचन -

वरील सर्व विवेचनावरून एक स्पष्टपणे जाणवते की ह्या सर्व रिपूना घेऊन आपणाला हा प्रवास करावयाचा आहे. यांना सोडताही येत नाही, तरमग काय केले तर हे आपणाला त्रास देणार नाहीत ? उत्तर सोपे आहे, पण त्याला मनाची तयारी ठेवायची.

(पृष्ठ क्र. ३८ वर)

आदर्श जीवनासाठी गीता

— श्री. रमेश पां. पुंडलिक
अहमदनगर.

मानवी जीवन हे अनेक संघर्षानी व्यापले आहे. जीवनातील संघर्ष कधीच संपत नाही. संघर्षाशी लढत-लढतच जीवन संपवावे लागते. संकटाशी झुंजत असताना माणसाचे जीवन फुलत असते. त्याचेली त्याला जीवनाचा अर्थही कळत असतो. संघर्षाला, संकटाला तोंड देताना माणसात धैर्य, चिकाटी, सहनशिलता, अभ्यासूपणा इत्यादी गुण असणे आवश्यक आहेत. संघर्षाला न भिता तोंड देणे हा खरा मनुष्यजीवनातला पुरुषार्थ आहे. असा पुरुषार्थ कसा भिळ्यावा व समोर आलेल्या संघर्षाना-आपत्तीना सामोरे कसे जावे, हे जीवनाचे अमोल ज्ञान भगवद्गीता देते. जीवनाचा खोल अर्थ व सर्वश्रेष्ठ आनंद गीतेत आला आहे.

गीतेची गरज पूर्वी होती त्याप्रभाणे आजही आहे आणि पुढेही राहणार आहे. गीतेतील ज्ञान व मार्गदर्शन अविनाशी आहे. मरणालादेखील ते अमर करणारे आहे. पुरुषार्थाला धायरुन व जीवनाला कंटाळून निराश होणारे व धैर्य गाळून बसणारे जे कोणी आहेत त्यांच्यात धैर्य व दैतन्य निर्माण करण्याचे सामर्थ्य भगवद्गीतेत आहे. गीतेतील विचाराने अनेकांना तारले, अनेकांना स्फूर्ती व प्रेरणा दिली, अज्ञानाला ज्ञान दिले, भाणसातील मनुष्यत्वाला जागृत केले आहे, तर विचारांना चालना दिली आहे. गीतेचे महत्त्व स्वतः भगवान शंकर पार्वतीला सांगताना म्हणतात :

हे गीतानामविख्यात ।
सर्व याङ्गमयावे मथित ।
आत्मा जोणे हस्तगत ।
रत्न होय ॥
हा वेदार्थाचा सागर ।
जया निद्रिताचा घोर ।
तो स्वये सर्वेकरु ।
प्रत्यक्ष अनुयादला ॥

गीतेतील विचार हे अत्यंत व्यापक, खोल, उदार, उपगुरु व प्रभावी असल्याने

ते कोणत्याही अनिष्ट काळात व कसल्याही बिकट परिस्थितीत व्यक्तीला, समाजाला धैर्य, प्रेरणा व उत्साह देणारे आहेत. गीतेच्या क्षोकपठनानेदेखील मुनब्य पवित्र होईल. गीतेतील प्रत्येक शब्द हा अज्ञान घालवून, संसारावर मात करून आत्मज्ञान करून देणारा आहे.

‘साचचि बोलावे नव्हे हे शास्त्र’ ।
ऐ संसार जिणते हे शास्त्र ।
आत्मा अवतरयिते मंत्र ।
अक्षरे इथे ॥

गीतेची थोरवी वर्णन करताना महात्मा गांधी आपल्या ‘आत्मचित्र’ पुस्तकात लिहितात की, श्री भगवद्गीता हा अमूल्य ग्रंथ आहे, अशी माझी समजूत ज्यावेळी ज्ञाली त्यावेळेपासून ती समजूत हळूळू वाढत गेली व आज तत्त्वज्ञानाच्याबाबतीत मी तिला सर्वोत्तम ग्रंथ समजतो. माझ्या निराशेच्याप्रसंगी या ग्रंथाने मला अमूल्य मदत दिली आहे. सर्व अडवणींच्या प्रसंगी मी माझ्या गीतामांजलीकडे धाव धेतो व तिने माझे समाधान केले नाही असे कधीच घडले नाही.

गीतेचे श्रेष्ठत्व वर्णन करताना लोकमान्य टिळक म्हणतात की, संक्षेपाने, पण निसंदिग्धरीतीने सांप्रतच्या हिंदु धर्माची तर्वे समजावून देणारा गीतेसारखा दुसरा ग्रंथ संस्कृत वाङ्गमयात नाही म्हटले तरी चालेल.

ज्ञानेश्वर महाराजांनी तर गीतेचे महत्त्व आपल्या ज्ञानेश्वरी ग्रंथातून ठिकठिकाणी वर्णन केले आहे.

गीतारूपी ज्ञान आम्हा भारतीयांना मिळणारे अमृत आहे. ते अमृत जो कोण प्राशन करील त्याचे जीवन धन्य होईल. भगवद्गीता ही महाभयंकर अशा संघर्षातून निर्माण ज्ञाली आहे. गीतेचा जन्म हा एखाद्या भंदिरात, मठात किंवा घरात ज्ञालेला नाही. युद्धमूर्मीवर गीता प्रगट ज्ञाली. युद्धमूर्मीवर

जरी गीता प्रगट ज्ञाली असली तरी तीत युद्ध कसे करावे, शस्त्रे कशी सोडावीत यांचा समावेश नाही. उलट आदर्श व पुरुषार्थी जीवनाचे सर्वश्रेष्ठ गुण गीतेत सांगितले आहेत.

ज्या भगवंतानी गीता सांगितली ते श्रीकृष्ण प्रत्यक्ष ईश्वराचे अवतारच होते. गीतेचा जो विषय प्रतिपाद्य आहे तो परमात्मा स्वतः वका होऊन सांगत आहे :

बाप बाप ग्रंथ गीता ।
जो वेदी प्रतिपाद्य देवता ।
तो श्रीकृष्ण वका ।
जिये ग्रंथी ॥

भगवान श्रीकृष्णांनी जी गीता सांगितली ती फक एकट्या अर्जुनालाच सांगितली नाही, तर अर्जुनाचे निमित्त करून अखिल जगाला ते ज्ञान सांगितले आहे.

गीताशास्त्र कसे निर्माण ज्ञाले ?

कौरव-पांडवांच्या युद्धाच्याप्रसंगी गीताशास्त्र निर्माण ज्ञाले, हे सर्वानाच माहीत आहे. कौरव हे पांडवांचा नेहमीच द्वेष, मत्सर करीत होते. अशा भयंकर द्वेषातून या महायुद्धाचा उद्भव ज्ञाला. पांडवांच्या राज्याचा मोह दुर्योधनादी कौरवांना ज्ञाला होता. भयंकर दुःख, यातना, क्लेश सहन करून पांडव युद्धासाठी कुरुक्षेत्रावर उभे राहिले होते. कौरवांनी पांडवांचा अनेक ठिकाणी अपमान केला होता. केवळ सूडबुद्धी या भावनेतून पेटलोले ते युद्ध होते.

गीतीच्या मागाने आपल्याला राज्य हवे अशी धर्मराजाची इच्छा असते. मनात तसा निश्चय करून भगवान श्रीकृष्णांना पाठीशी घालून पांडव युद्धभूमीवर उतरले होते. युद्धाची सर्व तयारी ज्ञाली होती. दोन्ही सैन्यातील वीर युद्धासाठी तयार होते. त्याचवेळी भगवान श्रीकृष्णांनी अर्जुनाचा रथ दोन्ही सैन्याच्या मर्ध्यभागी आणून उभा

केला. अर्जुनाने कौरवांच्या सैन्याचे निरीक्षण करण्यास सुरुवात केली. त्याचेली त्याने एक एक वीर पाहिला. कोणी आपला मामा आहे, कोणी बंधु आहे, कोणी आजोदा आहेत, ज्यांनी आपल्याला धनुर्विद्येत सर्वश्रेष्ठ बनविले असे गुरु द्वाण आहेत. हा सर्वांना पाहिल्यावर अर्जुनाच्या मनात एकदम दया, करुणा उत्पन्न झाली. त्याच्या मनात विचार येऊ लागला की, ज्यांचे आपल्यावर असाधारण उपकार आहेत, ज्यांनी आपल्याला झान दिले त्या द्वोणाचार्यबरोबर लढायचे? उलट त्यांचे पूजन करावे अशी त्यांची योग्यता आहे. दररोज आम्ही त्यांना वंदन करावे असा ज्यांचा अधिकार आहे, त्यांच्याबरोबर युद्ध करावयचे? यास धर्मयुद्ध म्हणताच येणार नाही, उलट हे पापकर्म आहे. ज्यांचा आपण सन्मान करायचा अशा थोर विभूतीच्या अंगावर बाण सोडायचे? छे, हे मला शक्य नाही. असे पापकर्म मी कधीच करणार नाही.

अशा विचारांचे वावटक अर्जुनाच्या मनात निर्माण झाले. त्याचेली त्याचे धैर्य हळूहळू गळू लागले. तोंडाला कोरड पडू लागली. सर्व अंगाला थरकाप सुटू लागला. इंद्रियांची शक्ती क्षीण होऊ लागली. छाती धडधडू लागली. मनोधीर्य नष्ट झाले आणि त्याचेली अर्जुनाच्या हातातील धनुष्य आपोआप गळून पडले.

महाबलाद्य, अत्यंत पराक्रमी असणारा वीर क्षणार्धात मोहाने, करुणेने झापाटला गेला. मोहाने त्याला भ्रमिष्ट केले. मोहाने त्याच्याठिकाणी असलेली सर्व शक्ती क्षीण केली, पोलादासारखे असणारे शरीर कमकुवत, दुष्क्ले बनविले. ज्याप्रमाणे भुगा किंतीही कठीण लाकूड असले तरी ते पोखरु शकतो, पण तोच भ्रमर जर कमळाच्या पाकळ्यांत अडकला तर त्याला त्या चिरता येत नाहीत, त्याप्रमाणे अजुन हा कोवळ्या स्नेहाच्या जाल्यात सापडला होता. स्नेहाचे आवरण विचारावर पडल्याने अर्जुन युद्ध करण्यासाठी विसरला. तो भगवान श्रीकृष्णांना म्हणू लागला, हे श्रीकृष्णा, आपल्या स्वजनांना मारून जर हे राज्य मिळत असेल तर ते मला नको आहे. आपल्याच माणसांचा वध करून हे राज्य

भोगायचे हे दुष्ट कर्म आहे. कौरवांची बुद्धी भ्रष्ट झाली आहे. त्यांना आपल्या बळाचा, धनाचा गर्व झाला आहे, सत्तेच्या लालसेने ते उन्मत्त झाले आहेत, त्यांच्यात सारासार विचार राहिलेला नाही.

हे युद्ध योग्य आहे, का अयोग्य आहे? धर्म आहे, का अधर्म आहे, असा विचार ज्याचेली अर्जुनाच्या ठिकाणी उत्पन्न झाला, त्याचवेळी गीतेला सुरुवात झाली. अर्जुन हा नीतीच्या, धर्माच्या व सधोतीच्या भागावर चालणारा असतो आणि सर्वच पांडव धर्मशील वृत्तीचे असतात, पण त्यांच्याविरुद्ध उभे असांगे कौरव मात्र अनीती, अधर्म, कपट या मार्गाने चालणारे असतात.

पापाविरुद्ध पुण्य, धर्माधर्म, नीती-अनीती यांच्यातील हा झागडा आहे. अर्जुनाच्या मनात कौरवांविर्षयी प्रेमभाव निर्माण झाला आहे, पण दुष्ट कौरवांच्या मनात पांडवांविर्षयी द्रेष-मत्सर आहे. कौरवांच्या ठिकाणी राज्याचा लोभ आहे, तर पांडवांच्या ठिकाणी तसा लोभ नाही.

जे कोणी धनाने, राज्यलोभाने, अविचाराने, द्वेषाने बरबटलेले आहेत, त्यांचा नाश झाला पाहिजे, असे लोक सर्व समाज नासून टाकतील, असा विचार श्री भगवान श्रीकृष्णांचा असतो. अन्यायाविरुद्ध, वाईटाविरुद्ध, दुर्गुणाविरुद्ध लढण्यात कोणतेच पाप लागत नाही.

अर्जुनाच्या मनात जशी परिस्थिती निर्माण झाली आहे तशी आजही आपल्या मनात आहे. कौरवांदी दैत्य जरी आज नसले तरी त्यांचे अंश असणारे काम, क्रोध, स्वार्थ, भ्रष्टाचार, दुष्कृत्ये असे अनेक दुर्गुण आज आहेत. आपल्या घरातदेखील कलह आहेत, भांडणे आहेत; कोणी धनासाठी भांडत आहे, तर कोणी जागेसाठी, मानासाठी भांडत आहे. अशा अनेक घातकी प्रवृत्ती आज समाजात बोकाळ्या आहेत. त्यांच्याविरुद्ध लडा द्यायचा असेल तर आपणही संयमशील विचाराने हत्यार घेतले पाहिजे.

त्यासाठी आपल्या मनातील मोह, स्वार्थ यांना तिलांजली दिली पाहिजे, तरच अशा प्रवृत्तीविरुद्ध, दुर्गुणाविरुद्ध लढण्याचे

सामर्थ्य आपल्या मनामध्ये निर्माण होईल. मोह, ममता यापेक्षा कर्तव्य श्रेष्ठ आहे. आज आपण समाजात भ्रष्टाचार, हिंसक प्रकार, दरोडे, खून, मारामारी, युन्हेगारी, व्यसनाधीनता; अरेरावी असे दुर्गुण पाहतो. यांच्याशी झागडा देण्यासाठी गीतेतील विचारांची, नीतीची, सुसंस्काराची आज अत्यंत गरज आहे.

आज गीतेचा उपयोग आहे का?

आज भारताला स्वातंत्र्य मिळून पुष्कळ वर्ष लोटली आहेत. आज अनेक क्षेत्रांत नेत्रदीपक अशी प्रगती झाली आहे. तरीदेखील भारतापुढे, व्यक्तीपुढे अनेक समस्या उम्या आहेत. उदा. वाढती लोकसंख्या, वाढती बेकारी, दारिद्र्य, आर्थिक विषमता ह्या सर्वच संकटांना आजच्या तरुणांना तोंड द्यावे लागते. त्यामुळे आजचा तरुण त्रस्त व चिताक्रांत बनत आहे. काय करावे? अशी समस्या त्याच्या मनात सारखी असते. त्याचे एकद कारण म्हणजे आजच्या तरुणामध्ये असलेला सामाजिक नीतीमूल्यांचा अभाव होय! व्यक्तीमध्ये किंवा राष्ट्रघटकात काही किमान सद्गुण असल्याशिवाय कोणत्याही व्यक्तीची, समाजाची व देशाची ऐहिक उन्नती होणे शक्य नाही. ते किमान सद्गुण म्हणजे सत्य, संयम, शिस्त, सद्भाव आणि उद्यमशीलता होय! ह्या पाच गुणांचा अंतर्भाव आजच्या तरुणाने आपल्या जीवनात केला तर सिश्चितपणे त्याचे 'व्यक्तिमत्त्व' वाढेल.

सध्या आपल्या देशात सत्यारेदजी अप्रामाणिकपणा, संयमारेवजी कामक्रोधादी विचारांचे थेमान, शिस्तीरेवजी गोंधळ व कार्यमळतेऐवजी कामचुकारपणा आणि आळस अशा दुर्गुणांची वाढ समाजात होत आहे, आजच्या तरुणामध्ये होत आहे. ह्या सर्व दुर्विकारांवर मात करण्यासाठी गीताज्ञानाची फार फार आवश्यकता आहे. अशा दुर्गुणांना गीतेने 'आसुरी संपत्ती' म्हटले आहे. सध्या आपल्या देशात चालू असलेली सत्तास्पर्धा, गैरकृत्ये, लाचलुचपत, स्वियांवरील अत्याचार व खून, दरोडे हे सर्व आसुरी संपत्तीचे विकाराधीन माणसांचे उद्रेक आहेत.

म्हणूनच आजच्या काळाला व तरुणाला गीतेतील विचारांची व तत्त्वज्ञानाची जास्त आवश्यकता आहे.

गीता हा ग्रंथ जीवनातील उच्च, श्रेष्ठ नीतीमूळ्यांचे व अध्यात्माचे दर्शन देणारा ग्रंथ आहे. आज आपल्या देशात 'धार्मिकपणा' पुष्कळ आहे, पण 'तत्त्वचितनता' आणि आध्यात्मिकता भात्र फारच थोडी आहे. त्यामुळे व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होऊ शकत नाही. धार्मिक वृत्तीचा माणस नैतिक असतोच असे नाही. पुष्कळ वेळा तो नसतो असेही जाणवते. पंदरीच्या नियमित वाच्या करणारे, अन्यत्र तीर्थयात्रा करणारे, ग्रहणासारख्या पर्वकाळी गंगास्नान करणारे व धार्मिक वार्यक्रम करणारे लाखो लोक आपल्या देशात आज अहेत. अशा लोकांना मी धार्मिक म्हणतो, आध्यात्मिक म्हणत नाही. या संपूर्ण चराचर सृष्टीत सर्वव्यापी व सर्वांतयांमी असे जे परमेश्वरी महान तत्त्व आहे, याची ओळख ज्यांना झाली आहे त्यांनाच गीता समजली आणि तेच खरे आध्यात्मिक होय ! असेच लोक विश्वासातील निर्माण करू शकतात.

हे विश्वची माझे घर।
ऐसी मती जयाचि स्थिर।
किंवहुना चराचर।
आपणाचि जाहला ॥

माणसाच्या हृदयातील, दुसऱ्याच्या अंतःकरणातील परमेश्वर ओळखणाऱ्या आध्यात्मिक वृत्तीच्या माणसात आत्मैपन्थ्य बुद्धीचा विकास झालेला असतो.

व्यक्तिमत्त्व-विकासासाठी गीतेने सांगितलेले गुण

आज जर आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास व्हाया, आत्मोन्नती व्हायी असे वाटत असेल तर गीतेने सांगितलेल्या काही बहुनोल तत्त्वांचा, गुणांचा उपयोग आपल्या जीवनात केला पाहिजे. ते गुण आत्मसात केले पाहिजे. ते महत्त्वाचे बहुमोल गुण पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

(१) विनयशीलता : 'विद्या विनयेन शोभते' अशी एक म्हण आहे. मनुष्याने किंतीही ज्ञान, विद्या मिळविली, पण त्याच्याठिकाणी विनय, नम्रता नसेल तर ते

व्यर्थ होय ! सौदर्याला खरी शोभा केवळ शीलामुळे, चारित्र्यामुळे, पावित्र्यामुळे व प्राप्त होते. त्याप्रमाणे ज्ञानाला खरी शोभा केवळ खच्या नम्रतेनेच, विनयशील वर्तनानेच प्राप्त होते. अर्जुनानेदेखील प्रश्न विचारताना आपली विनयशील वृत्ती सोडली नाही. म्हणूनच गीतेसारखा अमूल्य ज्ञानाचा साठा प्राप्त झाला. आपल्यालादेखील व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करायचा असेल तर अहंकार सोडून नम्रता स्वीकारली पाहिजे. नम्रतेने वागण्यात हित, कल्याण, थोरपण आहे. 'घमेडी' ही मनुष्याला भारक, तर 'नम्रता' ही नेहमीच तारक असतो. 'तरने को नम्रता और डुवने को अभिभान' हे वचन प्रत्येकाने ध्यानात ठेवले पाहिजे. म्हणूनच ज्ञानेश्वर महाराजदेखील म्हणतात,

"म्हणौनि थोरपण पहा सोडिजे।
येथ व्युत्पत्ती अवधी विसरीजे ॥"
जै जगा धाकुटे होईजे ।
तै जवळिक माझी ॥ (ज्ञानेश्वरी)

ज्याप्रमाणे स्वच्छ व साध्या वस्त्रालाही एखाद्या सुन्दर स्त्रीमुळे विशेष शोभा प्राप्त होते, त्याचप्रमाणे साध्या, प्रेमळ व नम्र वागणुकीमुळेही सामान्य माणसालासुद्धा विशेष शोभा आणि महत्त्व प्राप्त होते.

तरमग झानी माणसाबद्दल सांगणेच नको. विनय हा झानीपुरुषाचा सर्वश्रेष्ठ व सर्वोत्कृष्ट अलंकार आहे. खच्या, विनयशील प्रेमळ वृत्तीने तो अगदी सहज जरी बोलला तरी त्याच्या भाषणातील दोषसुद्धा लोकांना दिसत नाहीत आणि दोष दिसले तरी ते 'दोष' असे वाटत नाहीत. त्याचे सर्व दोष त्याच्या खच्या, विनयशील, प्रेमळ व निर्मळ वृत्तीमुळे सहजच झाकले जातात.

विनय, नम्रता व लीनता म्हणजे दीनता किंवा दुर्बलता मुळीच नद्दे. "नम्र झाला भूता ! तेणे कोंदिले अनंता ॥" विनय हे साक्षात् ईश्वराचेच रूप आहे व घमेड हे दानवाचेच. धर्मनीतीहीन हे संक्षसांचेच प्रत्यक्ष रूप आहे. आजच्या तरुणाला, नव्हे प्रत्येक व्यक्तीला, मनुष्याला समाजात, देशात आपले व्यक्तिमत्त्व वाढवायचे असेल तर त्याने आपल्यामध्ये विनयशीलता आणली पाहिजे. यासाठी सर्व जगाने नम्र व्हावे असे जेयाला व्हाटते त्याने प्रथम

स्वतःच खरे नम्र बनले पाहिजे. जो प्रथम स्वतः नम्र बनतो त्याच्यापुढे सर्व जगाही आपोआप नम्र बनते.

(२) उद्यमशीलता : उद्यमशीलता म्हणजे आपल्या कार्यात, कर्मात, उद्योगात मग्र असणे, जो नेहमी आपल्या कर्मात दक्ष असतो व कर्मातच ईश्वराला ओळखतो तोच खरा भाग्यवंत होय ! गीतेमध्येही भगवान म्हणतात :

तस्मासाकः सततं कर्त्य

कर्म समाचार ।

असको ह्याचरन्कर्म

परमाम्भोति पुरुषाः ॥ (गी. अ. ३ रा)

आपल्या वाटच्यास आलेले कर्म न विसरता, आळस न करता व भगवंताला न विसरता करणे म्हणजे त्या सर्वात्मक ईश्वराची पूजा होय ! कोणतेही चांगले काम याच क्षणी करा !

कल करे सो आज कर ।

आज करे सो अब ॥

क्षण में प्रलय होयेगा,

फिर करेगा कब ?

केवळ आपल्या आळसामुळेच जीवनेपयोगी गोष्टीचा अभाव व संकटांचा प्रादुर्भाव निर्माण होतो. परंतु सुयोग उद्योगामुळे, कर्मामुळे, सामर्थ्य, समृद्धी, शान्ती व आनंदी-आनंद सर्वत्र निर्माण होत असतो. संपत्ती, आरोग्य, सुख, दिर्घायु समाधानं हे सर्व सद्दुद्योगानेच प्राप्त होत असतो. "उद्योगाचे घरी । रिद्धिसिद्धी पाणी भरी ॥"

आजच्या प्रत्येक तरुणाने, व्यक्तीने वेळेचे व कामाचे महत्त्व ओळखले पाहिजे. त्याने आपल्या स्वतःचा एक क्षणही वाया जाऊ देता कामा नये. कधीही रिकामे बसू नये. कामाशिवाय व्यर्थ कोठेच जावू नये. व्यर्थ कोणाचा वेळ घेऊ नये व स्वतःचा देवही नये. वेळेचा सदुपयोग म्हणजेच आयुष्याचा सदुपयोग.

(३) धैर्यवान बना : जे कोणी या मृत्युलोकात जन्मास येतात, त्या सर्वांच्या मागे जन्मापासूनच, किंवहुना गर्भात असल्यापासूनच नानाप्रकारची दुःखे व संकटे लागलेली दिसतात. भगवान-

श्रीकृष्णानीदेखील अर्जुनाला उपदेश करताना दुसऱ्या अध्यायात सांगितले आहे :

‘जातस्य हि धर्मो’।
मृत्युधर्वं जन्ममृत्युस्य च ।
तस्मादपरिहार्योऽर्थं न त्वं ।
शोधितुर्महसि ॥ (गी., अ. २)

ज्याच्या-त्याच्या पूर्वकर्मनुभार प्रत्येकाच्या वाटचास सुख-दुःख, भाग्य-दुर्भाग्य, शान्ती-अशान्ती, आरोग्य-अनारोग्य इत्यादी भोग कर्मी-अधिक प्रमाणात आलेले असतात. कुविचारांचा नाश ज्याप्रमाणे सुविचारानी होतो, असे समजून बरील सर्व भोगाना अपरिहार्य न समजता व संकटानाही मुळीच न घावरता त्यांना पर्वताप्रमाणे अचल धैर्यने, सहनशीलतेने, निर्भयतेने व प्रखर शौर्याने पूर्ण प्रतिकार करून त्यांचा नाश केला पाहिजे.

मनुष्याला जगातील सर्वच कूर, दुष्ट प्राणी फार भितात, पण अज्ञानी मनुष्य मात्र स्वतःला भितो. दस्तुतः धैर्यवान, निर्भय मनुष्यापुढे संकटे फार वेळ टिकूच शकत नाहीत. म्हणूनच प्रत्येकाने बालपणापासून आपल्या मनावर असामान्य धैर्याचे, निस्सीम निर्भयतेचे व अतुल सहनशीलतेचे विपुल संस्कार बिबिले पाहिजेत. मनुष्याच्या ठिकाणी जेवढे अधिक धैर्य असते तेवढे अधिक सामर्थ्य त्याच्याठिकाणी प्रगट होते. धैर्य हे वीरांचे व विजयाचे मुख्य लक्षण आहे. संकटसमयी जो धैर्य व शौर्य दाखवितो तोच खरा वीर गंभीर पुरुष होय !

खडक जसा समुद्राच्या प्रचंड लाटांनी मुळीच विचलित होऊ शकत नाही, तसा दृढनिश्चयी, धैर्यवान वीरपुरुषी संकटांच्या आघातानी कटापिही मुळीच विचलित होऊ शकत नाही. भगवान श्रीकृष्ण, श्रीरामचंद्र पहा ! तसेच, लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी, सेनापती बापट, भगतसिंग इत्यादी वीरांचे चरित्र पहा ! त्यांच्याठिकाणी अपार धैर्य होते. जो सर्व संकटांना धैर्यने तोंड देतो तोच खरा धैर्यवान होय !

(४) आत्मसंयमन : गीताकारानी आत्मसंयमाला फार महत्व दिले. भगवान

श्रीकृष्णानी अर्जुनाला आत्मज्ञान सांगून नंतर युद्ध करण्यास प्रवृत्त केले. आत्मसंयमनामुळे मनुष्याला अखंड, दिव्य वैभव प्राप्त होते. जगातील कोणत्याही मोहक व मायावी पदार्थाना व विषयांना न भुलता आपल्याला मनावर संयम ठेवता आला पाहिजे. जेव्हा विषयभोग व विलासिता स्वतःचे मोहजाल पसरवितात व सुंदर सुंदर पदार्थ मनुष्याच्या पुढे ठेवतात, आणि आपल्या भधुर हास्याने व लडिवाळ, प्रेमल दृष्टीने मनुष्याकडे पाहतात आणि त्याला विषयभोगाच्या नाजुक जाळ्यात गुरफटण्यासाठी उत्तेजित व प्रेरित करतात तीच वेळ खरी धोक्याची व नाशाची आहे. त्याचवेळी मनुष्याने आपल्या सद्सदविवेकबुद्धीला पूर्णपणे सावध व दक्ष ठेवले पाहिजे. विषयभोगाच्या अतिरेकामुळे मनुष्याची हानी होते. या घातक विषयाचे वर्णन करताना भगवान म्हणतात :

“जैरा अभिषकवळ पांडवा ।
मीन न सेवी तवधि बरवा ।
तैरा विषयसंग अवघा ।
निप्रान्त जाणे ॥
“पतंग दीपी अलिंगन ।
तेथ त्यासि अचूक मरण ।
तेवी विषयाचरण ।
आत्मधाता ॥

या विषयसुखाचे वर्णन करताना समर्थ रामदास स्वामी म्हणतात :

विषयजनित जें जें सुख ।
तेथेचि होते परमदुःख ।
आधी गोड अंती शोक ।
नेमस्त आहे ॥
गळ गिळीता सुख वाटे ।
ओढोनी घेता घसा फाटे ।
तैरी विषयाची गोडी ।
गोड वाटे परि ते ते कुडे ॥

आजच्या तरुणाकडे जर आपण नजर टाकली तर तो व्यसनात आणि विषयात गुरफटलेला दिसून येतो. अशा या विषयालपी मोहमयी पिशाचिकेच्या जाळ्यात सापडणारा तरुण पूर्णपणे निःसत्त्व, निर्बल, निस्तेज, निरुत्साही व निष्क्रीय बनत आहे. त्यामुळे स्वास्थ्य व आरोग्य बिघडून तो रोगी होतो. म्हणूनच आंजच्या तरुणाला सर्वात जास्त कशाची गरज असेल तर ती आत्मसंयमनाची होय ! ‘आत्मसंयमन’

म्हणजे मनाशी अंतर्मुख होऊन विचार करणे. मन आपल्या ताब्यात ठेवणे, मनावर संयम ठेवणे, म्हणजेच आत्मसंयमन होय ! अशा या आत्मसंयमनामुळे मनुष्याला श्रेष्ठत्व लाभून अखंड, अद्वितीय सुखाची प्राप्ती होते.

आत्मसंयमनानित्यं लभते
दिव्यदैभवम् ।

श्रेष्ठत्व लभते लोके
सुखमण्डपव्ययम् ॥

(५) परोपकार बुद्धी : आजच्या तरुणाच्या मनात आपल्या समाजाविषयी, व्यक्तीविषयी थोडीतरी परोपकार बुद्धी असणे आवश्यक आहे. गीताकार म्हणतात ‘परस्पर भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥’ परस्परांनी पूर्ण आपुलकीने व निष्कपट, निष्कलंक प्रेमाने एकमेकांस सहाय्य करून, पूर्ण संरक्षण व संवर्धन करणे याच्यासारखे सर्वोच व सर्वश्रेष्ठ श्रेयकल्याण जगात दुसरे कोणतेच नाही, असे प्रत्यक्ष भगवान श्रीकृष्ण गीतेत स्पष्ट म्हणतात.

म्हणून प्रत्येक माणसाने एकमेकांच्या उपयोगी पद्धून एकमेकांच्या अडचणी दूर करणे व स्वतःबरोबर दुसऱ्यालाही शांत व सुखी करणे यातच त्या माणसाची खरी माणुसकी आहे व खरी परोपकार बुद्धीही यातच दिसून येते. फक्त स्वतःसाठीच जगणारे क्षुद्र जंतू व क्षुद्र पशुपक्ष्यादी प्राणी तर जगात सर्वत्रच भरलेले दिसतात, पण जो परोपकारार्थ, दुसऱ्याच्या हितार्थ व कल्याणार्थ जगतो तोच खरा मानव होय ! जगात चंद्र, सूर्य, सागर, मेघ, नद्या, गायी, वृक्ष-वेळी वगैरे सर्वच युगानुयुगे परोपकारार्थच जगतात. ती सर्व जगावर रात्रेदिवस परोपकारच करीत आहेत. मग ‘सर्वश्रेष्ठ’ म्हणविणाऱ्या मनुष्याने तर सर्वपिक्षाही अधिकच परोपकार केला पाहिजे. ज्यांना आपल्या शरीराने, धनाने परोपकार करता येत नसेल त्यांनी निदान मनाने, सुविचारांनी परोपकाराचे विश्वकल्याणकारी संकल्प अवश्य करीत असावे आणि, भूतदयेचे, अहिसेचे, प्रेमाचे, ऐक्याचे, कीर्तीचे, शांतीचे, यशाचे, समृद्धीचे, सामर्थ्याचे व विश्वकल्याणाचे विचारप्रवाह विश्वाच्या कानाकोपन्यात प्रेषित करीत असावे. हादेखील फार मोठा परोपकारच होईल.

(६) न्याय व-नीती : सुयोग्य न्यायाच्या व उत्तम नीतीचा आपल्या जीवनात स्वीकार आजच्या तरुणाने जरुर केला पाहिजे. त्यामुळे त्याचे व्यक्तिमत्त्व प्रभावी बनेल. ह्या दोन गुणांच्या प्रभावानेच संपूर्ण विश्वात खरी शांती प्रस्थापित होऊ शकते. गीतेतही भगवान म्हणतात की, “अशान्तास्यकुतः सुखम्” - “अशांतीमध्ये कुटले सुख व समाधान ?”

समाजातील शांती व सुस्थिती नेहमी न्याय व नीती यावरच अंवलंबून असते. जिथे अन्याय व अनीती आहे त्या ठिकाणी शांतता व समाधान मिळत नाही. आपल्या स्वतःच्या मनातील वासनांचे व भावनांचे शुद्ध अशा न्याय-नीतीमर्यादेनेच सुयोग्य संयमन व संशोधन करून त्यांना शक्य तेवढे पवित्र असे परोपकारी व हितकारीच बनविले पाहिजे.

आज आपण समाजात अनेक खोटे व्यवहार, खोटी कागदपत्रे, अन्नात भेसळ अशी अनेक अनीतीची पापे घडताना दिसतात. ह्या सर्व दुर्गुणांचा आपण त्याग केला पाहिजे. तरच आपले व्यक्तिमत्त्व निष्कर्तनक बनेल व अन्य लोक, तरुणही त्याचे अनुकरण करतील. वर सांगितलेल्या सदगुणांचा आजच्या तरुणाने आपल्या जीवनात, आचरणात जर उपयोग केला तर व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होऊन तो ईश्वरतुल्य होईल.

व्यक्तिमत्त्व-विकासासाठी गीतेने सांगितलेल्या काही दुर्गुणांचा त्याग :

व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास करून आपल्या जीवनात सुख-शान्ती मिळवायची असेल तर त्यासाठी काही दुर्गुणांचा त्याग केला पाहिजे. त्यामुळे आमचे व्यक्तिमत्त्व मलीन होते. जीवनात दुःख प्राप्त होते असे दोष सोडले पाहिजेत. खालील दुर्गुणांचा त्याग अवश्य केला पाहिजे.

(१) मोह : गीतेचा जन्मच खरा या मोहामुळे झाला आहे. आपल्या सर्व नातेवाईकांना पाहिल्यानंतर त्यांच्याविषयी अर्जुनाच्या मनात मोह उत्पन्न झाला. मोहामुळे त्याची दीरशी नाहीशी झाली. त्याच्या सर्वांगाला थरकपं सुटला, हा ‘मोह’ नाहीस करण्यासाठीच भगवांतानी

गीताज्ञान सांगितले. अयोग्य ठिकाणी व अवेळी निर्माण झालेला मोह हा केवळाही धातकच आहे. मोहामुळे मनुष्य आपल्या कर्तव्यकर्माला विसरतो. मोह लवकर तोडता येणे फार कठीण आहे. या मोहात जो अडकतो तो आपला आत्मघातच करून घेतो. भगवान अर्जुनाला म्हणतात, ‘या युद्धभूमीवर तुला उत्पन्न झालेला हा मोह सोडून दे, नाहीतर तुझी असलेली प्रतिष्ठा जाईल. तुझ्या कीर्तीला, नावलौकिकाला व व्यक्तिमत्त्वाला कलंक लागेल.’

‘मोह धरिलिया ऐसे होईल।

जे असती प्रतिष्ठा जाईल।

आणि घरलोकही अंतरेल।

ऐहिकेसी ॥

तू जाणता तरी म्हणवीसी ।

परि नेणिवेते न सांडिसी ।

आणि शिकवू म्हणू तरी बोलसी ।

बहुसाल नीती ॥’

आपली कीर्ती, प्रतिष्ठा ठिकवायची असेल तर मायावी मोहाचा त्यागच केला पाहिजे.

(२) लोभ : सर्व पापांचे व संकटांचे मूळ ‘लोभ’ आहे. लोभाने आसेह, मित्रांतदेखील दैर निर्माण होते. लोभाने मनुष्याचा अकालीच नाशदेखील होतो. ‘लोभमूलानी पापानी संकटानी तथैव च ॥’

अतिलोभाने सत्य, दया, अहिंसा, प्रेम, प्रामाणिकपणा अशा सदगुणांचा नाश होतो, सर्व स्वाभाविक उच्च मनोर्धर्म लोप पावतात आणि अस्वाभाविक नीच मनोर्धर्म प्रगट होतात. लोभी मनुष्य अत्यंत कंजुष व दरिद्री मनोवृत्तीचा बनतो. आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास कशायचा असेल तर दृष्ट लोभाचा त्यागच केला पाहिजे.

(३) दुर्बलता : कोणत्याही दुर्बलतेमुळे आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होऊ शकत नाही. म्हणून दुर्बलता ही सदैव सर्वत्र त्याज्यच होय ! दुर्बलता हे प्रत्यक्ष मरणच होय ! युद्धभूमीवर अर्जुनाच्या ठिकाणी दुर्बलता निर्माण झाली होती. भगवंतांनी गीताज्ञान सांगून ही दुर्बलता नाहीशी केली.

दुर्बलता सदा त्याज्या ।

दौर्बल्य मरण स्मृतम् ।

बले प्रतिष्ठितो धर्मः ।

बलं जीवनमुद्देते ॥

‘अहंमन्यता’ व ‘चंचलता’ जेथे आहेत तेथेच दुर्बलता निश्चितपणे असते. म्हणून अंहंकार व चंचलता यांचा नाश केल्याशिवाय दुर्बलता नाहीशी होणार नाही.

(४) द्वेष-मत्सर-क्रोध यांचा त्याग : मनुष्याला अधोगतीला घेऊन जाणारा सर्वात प्रबल दुर्गुण जर कोणता असेल तर तो म्हणजे ‘क्रोध’ होय ! अतिक्रोधामुळे मनुष्याक्षून अविचाराने वाईट कृत्ये घडतात. अपूर्ण कामनेतून क्रोध उत्पन्न होतो. काम आणि क्रोध हे ज्ञानरूपी ठेव्यावरील फार मोठे भुजंग आहेत.

जेथ काम उपजला ।

तेथ क्रोध आधीचि आला ।

क्रोधी असे टेविला ।

समोह जाणे ।

हे ज्ञाननिधीचे भुजंग ।

विषयदरीचे वाघ ।

भजनमार्गीचे मांग ।

मारक हे ॥

हे कामक्रोध जरी निमाले ।

तरी ब्रह्माचे स्वराज्य आले ।

मग तो भोगी सुख आपुले ।

आपणचि ॥ (ज्ञानेश्वरी)

‘दया’ हे धर्माचे मूळ तर कूरता हे अधर्माचे मूळ आहे. ‘दयेत’ देवत्व आहे, तर कूरतेत ‘राक्षसत्व’ आहे.

कूरता ही कोणालाच आवडत नाही. म्हणून तिचा त्यागच केला पाहिजे. उच्च व्यक्तिमत्त्वासाठी अशा दुर्गुणाना दूर केलं पाहिजे.

आजच्या तरुणासाठी

गीतेचा सारभूत अर्थ :

भगवद्गीता लिहिली गेल्यानंतर आजपर्यंत बरीच वर्षे व दीर्घकालखंड उलटून गेले आहेत. या गीतोत्तर काळात, गीताकालीन विचारात आणि अनुभवात मोठमोठे बदल झालेले आहेत. तेव्हा प्रश्न असा आहे की, अशा बदलानंतर आणि अशा दीर्घकाळानंतर आजच्या मानवी मनाला गीतेचा आध्यात्मिकदृष्ट्या उपयोग आहे काय ? तिचा आजच्या मानवास काय संदेश आहे ? तिचे व्यावहारिक मूल्य काय आहे ? आज जर आपण विचार केला तर अंसे समजून येईल की, गीता ही अनेक दीर्घयुगांचे धक्के खूलूनही आज चांगलीच

टिकून आहे. महाभारतात गीता आल्याचा उद्देश आहे. म्हणजे तो काळ फार प्राचीन आहे. त्या प्राचीन काळीही तिच्यात जो नवीनपणा, ताजेपणा होता जवळजवळ तितकाच ताजेपणा आजही तिच्यात जाणवतो. तिचा खरा गामा त्या काळाइतकाच आजही ताजा आहे. कारण या गाम्याचा, सारतत्वाचा अनुभव आजही आम्हाला येतो.

भारतात ज्या थोर संप्रदायांना धार्मिक विचार-व्यापारावर सत्ता गाजिविष्ण्याचा जो सर्वश्रेष्ठ अधिकार आहे, अशा संप्रदायांत गीता संप्रदायाची आजही गणना होते. आजही धर्मविषयक भिन्न मते व श्रद्धा असणारे बहुतेक सर्व धार्मिक लोक गीतेची शिकवण सर्वच्या सर्व जरी मान्य करीत नसले तरी ही शिकवण अत्यंत मोलाची आहे. ही घोष ते मान्य करतात. आज मारतात गीतेचा प्रभाव केवळ तात्त्विक किंवा केवळ बोल्दिक नसून तो प्रत्यक्ष आणि जिवंत स्वरूपाचा आहे. तिचा प्रभाव जसा विचारावर आहे तसा आचारावरही आहे. एका राष्ट्राच्या, एका संस्कृतीच्या पुनरुज्जीवनाच्या व नवनिर्माणाच्या कार्यात गीतेच्या कल्पना आजही सक्रिय भाग घेत आहेत, या कार्याला विशेष आकार देण्याचे आपले थोर सामर्थ्य प्रगट करीत आहेत.

अध्यात्म मार्गात मार्गदर्शक ठरणारी बहुतेक प्रमुख तत्वे गीतेत आहेत आणि म्हणून गीतेनंतर ज्या आध्यात्मिक अनुभूती आणि आध्यात्मिक शोध लागले आहेत ते सर्व जमेस धरूनही आजदेखील गीतेकडून आम्हाला विशाल अंतःस्फूर्ती - आणि मार्गदर्शन मिळू शकते. भारतबाहेरही सर्वत्र जगातील एका थोर धर्मग्रंथाचा मान गीतेला दिला जातो. गीतेत मांडलेल्या विचारात, गीतेत प्रगट केलेल्या सत्यात आजही तोच जिवंतपणा आणि तेच प्रभावी तेज दिसते, त्याचे मूळ कारण कशात आहे? तर, गीतेच्या तत्वज्ञानाच्या - आणि योगाच्या मध्यवर्ती गाम्यात हे मूळ आहे. हा सर्वश्रेष्ठ विचार म्हणजे मानवाचा बाह्य, वास्तव जीवन व्यापार व अन्य व्यवहार आणि त्याला त्याच्या अतरंगात अनुभवास येणारे सर्वश्रेष्ठ परिपूर्ण आध्यात्मिक सत्य. ह्या दोहोंमध्ये पूर्ण समन्वय साधण्याचा, ह्या दोहोंची एकप्रकारची एकता साधण्याचा हा

विचार होय! प्राणिक आणि भौतिक जीवनामागे असलेल्या मनाला गीता सांगते की, खरोखरीच सर्व जीवन म्हणजे व्यक्तिमध्ये निवास करीत असलेल्या विश्वशक्तीची अभिव्यक्ती आहे. विश्वात्माच जीवनाचा उगम आहे. परमेश्वराचा किरण या जीवनात व्यक्त होतो.

बुद्धिमन्य, नीतीमान्य, समाजमान्य व्यवहारनियम पाळण्याच्यामागे असलेल्या मनाला रुढ नीतीधर्म पाळून, नित्य आणि नैमित्तिक, सामाजिक कर्तव्यांचा रुढ धर्म पाळून किंवा बंधनातील सात्त्विक बुद्धीने सुचविलेले व्यवहारनियम पाळून मुक्ती मिळविता येते व मिळवावी असा आग्रह धरणाच्या मनाला गीता सांगते की, हे धर्म पाळणे ही एक मानवाला आवश्यक अशी विकासाची अवस्था आहे. म्हणून या गीतेचा प्रचार मानवामध्ये, व्यक्तिमध्ये, समाजामध्ये जास्तीत जास्त होणे ही आजच्या काळाची खरी गरज आहे. या गीतामाउलीचा प्रचार करताना ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात:

हे भंत्ररहस्य गीता।
मेळवी जो माझिया भक्ता।
अनन्य जीवनामाता।
बाळका जैसी॥
तैसी भक्ता गीतेसी।
भेटी करी जो आदरेसी।
तो देहापाठी भजसी।
एकचि होय॥

(पृष्ठ क्र. ३२ वर्लन)

अखंड 'नामसाधना' याशिवाय सोपा राजमार्ग या कलियुगात दुसरा नाही. नामाची सावली आपणावर असेल तर हे बद्रिपु ब्रेच ताब्यात येतात. त्यांना उफाळून येणे जमत नाही. मग त्याच्यावर स्वार होऊन हवा तेथे, हवा तितका त्याच्या बापर करावा, हे समजू लागते. मीठ, मसाला आपण स्वर्यपाकघरात कसे वापरतो, चवीपुरते! तसाच माणसाच्या जीवनात यांचा बापर करता येईल. यांना घाबरून जाण्यासारखे काही नाही व त्याचे फार लाडही नकोत, असे याच्याशी वर्तन ठेवावे. म्हणजे ते आपले मुलाम होऊन

राहातील.

सर्व संतांनी, योगीयांनी काय केले? साधना केली म्हणजे काय? कशाची साधना केली? अध्यात्माचा पाया काय? ह्या सर्वांचे एकच उत्तर देता येईल. एका बाजूने परमेश्वराशी लीन होणे, त्याच्यावेळी वरील रिपूना लगाम घालणे, परमेश्वराशी जाणे, त्याचे होऊन राहाणे, त्याला पहाणे, त्याच्या स्वरूपात मिसळणे, याचेच दुसरे नाव ह्या बद्रिपूना काबूत आणणे, त्यांचे अस्तित्वच नाहीसे करणे, त्यांचा आपल्यावर काहीच परिणाम न होऊ देणे. याचेच अन्य नाव 'अखंड साधना.' आपण व हे रिपु यांचा जो लपंडाव सुरु झाला आहे या लपंडावात यांना युक्ती-प्रयुक्तीने चकविणे, त्यांचे हत्यार बोथट करणे, त्यांची मात्रा आपणावर काहीच चालत नाही हे त्यांना पुन: पुन: ठारून सांगणे यालाच अध्यात्म जीवन म्हणावयाचे.

श्री साईंनी ह्या बद्रिपूची होळी केढाच केली होती. त्यांच्याठारी समभाव होता, शांत वृत्ती (वृत्ती शांत होणे म्हणजेच बद्रिपु विलयाला जाणे.) होती. हे जग त्यांना परमात्मास्वरूपच होते. जो जो त्यांचा जाहला त्याला त्याला त्यांनी उद्दरिले. मी-तूपणाची ज्या ठिकाणी जाणीवच उरली नाही तिथे बद्रिपु काय करतील? संतांना आपपरभाव नसतो. त्यांचा संसार चार भिंतींत सामावलेला नसतो. हे माझे, हे तुझे हा भावच नसतो, मग दुःखाची काय मिजूस! अहंभाव विलयाला गेल्यावर फक्त उरते ती 'साईमूर्ती' हे लक्षात द्यावे.

याप्रकारे 'पूर्ण जाणीव' ठेवून जर अभ्यासपूर्वक आपण ह्या रिपूना आपल्या दावणीला बांधण्याचा प्रयत्न केला तर याचीपूर्वक आपण एक एक यशाची पायरी गातू!

सर्व साईमकांनी त्यांच्या आध्यात्मिक प्रवासात ह्या बद्रिपूना ओळखून आपला प्रवास सुखाचा करावा, ही श्री साईंचरणी प्रार्थना!

- श्री. कृष्णा तेली
कुडाळ, सिंधुर्दुर्ग.

'जगदगुरु'

कांचीपीठाचे शंकराचार्य चंद्रशेखरेंद्र सरस्वती यांच्या
अलौकिक व्यक्तिमत्वाचे, साधुत्वाचे दर्शन !

कांचीपे महात्माजी शंकराचार्य श्री चंद्रशेखरेंद्र सरस्वती
यांचे चरित्र

अलौकडे 'श्री साईलीला'तून प्रसिद्ध झालेल्या कांचीकामकोटीपीठाचे ६८ वे पीठाधीश शंकराचार्य श्री चंद्रशेखरेंद्र सरस्वती महाराज यांच्या तत्वज्ञानावर,

शिकवणुकीवर आधारित, जीवनविषयक लेखांमुळे श्री. म. पां. वाळिंबे यांचे नाव 'श्री साईलीला'च्या वाचकांना आता खूपसे परिचित झाले आहे. त्यांनी परमाचार्यांच्या

इंग्रजीत प्रसिद्ध झालेल्या चरित्रांच्या आधारे मराठीत लिहिलेले छोटेखानी चरित्र अलिकडेच पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाले आहे. परमाचार्यांचे चरित्र इंग्रजी चरित्रांतून माहिती एकत्र करून मराठीत लिहिण्याचे काम कांचीपीठावरील ७० वे शंकराचार्य श्री शंकरविजयेंद्र सरस्वती यांनी श्री. वाळिंबे यांच्याकडे सोपविले होते, ते परमपूज्य श्री चंद्रशेखरेंद्र सरस्वती स्वामी महाराजाच्या कृपाशीर्वादाने पुरे झाले. याकामी श्री. वाळिंबे यांना मोलाचे सहकार्य लाभले ते एकसहस्र काट्यायवत्तरणांच्या कोशाच्या एक संपादिका व परमाचार्यांच्या एक निस्सीम भक्त प्रा. डॉ. शशिकला ना. गोरे यांचे त्यांनी श्री. वाळिंबे यांनी लिहिलेल्या मजकुरातील **शैथिल्य** व शुद्धलेखनासंबंधीच्या उणिवा दूर करून त्या मजकुराचे पुनर्लेखन करून ते पुस्तकायोग्य केले. हे महत्कार्य आस्थेने व अथक परिश्रमाने पार पाडण्यास त्यांना आकर्षित केले, प्रेरित केले ते परमाचार्यांच्या अलौकिक व्यक्तिमत्वाच्या हकिकतीनी, त्यांच्यावरील हृषि श्रद्धेने, पुस्तकात परमाचार्यांच्या जीवनघटनांबोधवरच, परदेशियांची त्यांच्याविषयीची मते, भक्तांचे अनुभव यांचाही समावेश करण्यात आला आहे.

पुरवणी - २ मधील '**कांचीकामकोटीपीठाची गुरुपरंपरा**', पुरवणी - ३ मधील '**१९०७** साली कांचीकामकोटीपीठारोहण केल्यापासून जगदगुरुच्या चातुर्मासातील वास्तव्य केलेली टिकाणे' व पुरवणी - ४ मधील '**प्रा. डॉ. शशिकला ना. गोरे** यांचा '**कनकाभिषेक**' हा पुण्याच्या '**केसरी**'मध्ये प्रसिद्ध झालेलां लेख ह्या तिन्ही पुरवणी वाचकांच्या शंकराचार्य व परमाचार्यां-

(पृष्ठ क्र. ४३ वर)

लक्ष्मीचे स्थायी निवासस्थान

पृथ्वीतलावरील प्रत्येक माणस धन (लक्ष्मी) कमवून सदा सुखी राहण्याचा विचार करीत असतो. परंतु सर्वांचीच ही इच्छा पूर्ण होत नाही. लक्ष्मी ही चंचल आहे, हे सर्व जाणतात. ती प्रकृतीनेच चंचल असल्याने स्थिर कशी राहू शकेल? लक्ष्मीचा वास संपूर्ण सृष्टीत असल्याने ती एका जागी स्थिर राहणे संभवत नाही. लक्ष्मीच्या स्थिर निवासाचे ठिकाण कोठे आहे, लक्ष्मी कोठे थांबत नाही आणि का थांबत नाही, हे लक्ष्मीच्या संदर्भात विचारात घेणे आवश्यक आहे.

आपणा सर्वांना माहिती आहे की, लक्ष्मीला स्वच्छता अधिक प्रिय आहे. जेथे जेथे स्वच्छता नाही तेथे तेथे लक्ष्मी नाही. स्वच्छता याचा अर्थ शरीर आणि घर एवढाच मर्यादित नाही. घर, कुटुंब आणि वर्तणुक शुद्ध नसेल तर लक्ष्मी तेथे क्षणभरही थांबणार नाही.

लक्ष्मी कधीही कोणत्याही घरात एकटी जात नाही, ती आपले पती नारायण यांच्यासोबत जाते. श्री नारायण हे संपूर्ण जगाचे पालन करणारे आहेत. ते सत्यवादी, उदार, परोपकारी, सहिष्णु, साहसी आणि अनंत गुणांचे भांडार आहेत. ज्या घरातील व्यक्तीमध्ये वरील गुण नाहीत त्या घरात नारायण राहात नाहीत. जर नारायण राहात नाहीत तर लक्ष्मी कशी राहील?

संस्कृतमध्ये एक म्हण आहे - आळशी व्यक्ती शंठ आणि मायावी व्यक्ती अर्थ (धन) प्राप्त करू शकत नाही.

“नालसः प्राप्त्युवन्त्यर्थनि न
शंठः न व मायिनः” ।

लक्ष्मी ही संपूर्ण सृष्टीचे पालन करणारे विष्णुनारायण यांची पल्ली असल्यामुळे आंशिक रूपात पापी लोकांकडे ही राहते. कारण आईचं हृदय पापी आणि पुण्यशील ह्या दोन्ही मुलांसाठी पाझरत. ती पापी

लोकांकडे जावून सुखी राहत नाही. ज्या घरात आई सुखी वा समाधानी नसेल तिचे मुलही सुखी किंवा समाधानी राहणार नाही.

भक्तशिरोमणी युगकवी गोस्वामी तुलसीदास यांनीही सांगितलं आहे :

सुत दारा औ लक्ष्मी
पापी गृह भी होय ।
सत समागम हरिकथा
तुलसी दुर्लभ दोय ॥
नारायण सत और हरिजनों
में भी रमते हैं ।

लक्ष्मीचे स्थायी निवासस्थान कोठे आहे यासंबंधी अनेक विद्वानांचे अनेक विचार आहेत. त्यांचे मुलभूत सार आहे “श्रमेणार्जिता लक्ष्मी”. लक्ष्मी हाताच्या टोकाकडील भागात असते, जो हाताचा भाग साहस, हिंस्त आणि शौर्य यांचे प्रतीक आहे. याचा अर्थ असा आहे की, जेव्हा व्यक्ती साहस, हिंस्त आणि प्रभाणिकपणाने काम करते तेव्हा तिच्या हातात लक्ष्मी येते. व्यक्ती शौर्याने काम करते तेव्हा तिच्या हातात लक्ष्मी येते.

“व्यापारे वसते लक्ष्मी”.... व्यापारात लक्ष्मीचे निवासस्थान आहे. परंतु व्यापार शुद्ध, सात्त्विक आणि परोपकारी विचाराने केला तरच लक्ष्मीचा वास स्थायी राहतो. जर एखाद्या व्यक्तीन्या पूर्वदुष्कर्मामुळे लक्ष्मी रुसली, म्हणजेच निर्धनता आली तर सत्यपालक व्यक्ती त्याची चिता करीत नाही, कारण ती व्यक्ती जाणते की, लक्ष्मी सत्याशी अनुबंधित आहे. लक्ष्मी सत्याशी एकनिष्ठ राहते. सत्य हे ईश्वराचे साक्षात् स्वरूप आहे, जसे तैत्रियोपनिषदात सांगितले आहे, “सत्यम् ज्ञान अनन्त ब्रह्मः” अर्थात, सत्यज्ञान परमेश्वर आणि ब्रह्मा यांचे स्वरूप आहे. म्हणून ते सांगतात, “सत्य की बांधी लक्ष्मी फेर मिळेगी आय” ।

आपल्या भारतीय महिंनी लक्ष्मी प्राप्त करून तिला अचलपद देण्याचे अनेक उपाय सांगितले आहेत. तंत्रसाधनेत वर्णन केलेल्या दहा महाविद्यांत लक्ष्मीची साधना केल्यास तिचा निवास स्थायी होतो.

श्रीसूक्त, तसेच लक्ष्मीसूक्त पाठांतर केल्याने लक्ष्मीचा वास स्थायी राहतो. लक्ष्मीप्राप्तीचे विविध मंत्र, तसेच कनकधारा स्तोत्राची नियमित साधना केल्याने महालक्ष्मी स्थायीनिवास करते.

श्री संहिता यात महालक्ष्मीने स्वतः आपण स्थायीनिवास करण्यास इच्छुक असल्याचे सांगितले आहे. ते पुढीलप्रमाणे वर्णन केलेले आहे.

यो धर्मशीलो विष्णेष्कशांवतः ।
विद्या विनीतो न परोपतापी ॥
अगर्विता यश्च जनानुरागी ।
तस्मिन् सदाहम् पुरुषे वसामि ॥

लक्ष्मीने सांगितले, जी व्यक्ती धर्मशील असून कोणत्याही विषयात आसक्ती ठेवत नाही, जी व्यक्ती नप्रशील आणि विद्याप्रेमी आहे, दुसऱ्यांना दुःख देण्याचा स्वज्ञातही विचार न करणारी व्यक्ती, कधीही धमेंड न करणारी व्यक्ती आणि सर्व मापसांशी मित्रतापूर्ण घ्यवहार करणारी, सर्व व्यक्तींवर प्रेम करणारी, अशा व्यक्तीत मी सदा निवास करते.

जर आपल्याला वाटत असेल की, लक्ष्मी आपल्या घरात कायमची राहू दे, तर वरील सर्व गुण आचरणात आणून लक्ष्मीची अद्भुत, तसेच चिरकाल कृपा प्राप्त करून घ्यावी.

- जगदीश मधुप
आयुर्वेद दूत कार्यालय - ४, धामाणी
मार्केट, जयपूर - ३ द्वारा प्रकाशित
दीपावली धनवन्तरी विशेषांकावर्लन
(नोव्हेंबर-डिसेंबर, १९९२) साभार

सार आणि असार

- श्री. एस. ए. कुलकर्णी

“माणसाने नेहमी सारासार विचार करून प्रत्येक कृती करावी”, असं नेहमी म्हटलं जात. याचा अर्थ असा की प्रत्येक बाबीमध्ये ‘सार’ व ‘असार’ अशा दोन बाजू असतात. ‘सार’ म्हणजे निरंतर असणारं आणि असार म्हणजे निरंतर नसणारं. सार आणि असार ह्या दोन बाजूवर ‘अध्यात्मा’ची उभारणी आहे. श्रीमद् आद्यगुरु शंकराचार्य म्हणाले - “ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या”, म्हणजे हे जग, हा संसार असार आहे; फक्त भगवंत सार आहे. संसाराचं अस्तित्व खोट आहे - भासमान आहे; मात्र भगवंताचं अस्तित्व निरंतर आहे. हाच अध्यात्मातील सर्वसम्बन्धी - सर्वमान्य अर्थ आहे. सार आणि असार एकाच ठिकाणी असू शकत नाहीत. विज्ञान सांगत - दोन वस्तू एकाच ठिकाणी एका खेळी राहू शकत नाहीत. “दु थिंख कॅनॉट ऑक्सयुपाय वन् प्लेस अॅट वन् अॅड द सेम टाईम”. टेवलावर पुस्तक असते; परंतु टेवलाच्याच ठिकाणी पुस्तक राहू शकत नाही. प्रकाश व अंधार एकाच ठिकाणी एकत्र असू शकत नाहीत. अंधार नाहीसा झाला की प्रकाश बावरतो; प्रकाश नाहीसा झाला की अंधार सरसावतो. समजा, एका अंधाच्या रात्री आपल्याला कुणी लपत-चपत उमें असलेलं दूर असं दिसलं. आपल्याला वाटतं, बहुधा कुणीतरी चोर-भासदा असावा; आपल्या वाईटावर असलेला एखादा शत्रू असावा - तो अचानक आपल्यावर हळा करणार; आपण घावरतो क्षणभर, धैर्य एकवटून त्याच्याशी सामना करण्यास सिद्ध होतो. हातामध्ये काढी असली तर ती उगारणाच्या पाविक्यात उभं राहतो; खिशात चाकू असेल तर तो हाती घेतो. पुढे गेलं की दिसतं - तो पोलिस आहे. तेव्हा आपली सर्व तैयारी नाहीशी होऊन जाते, “पोलिस-दादा, तुम्ही आहात होय! मी निष्कर्षण घावरून

गेलो”, आपल्या मुखातून उद्गार बाहेर पडतात. वाटेत आडवा एक लांबलचक दोर पडलेला असताना अंधारात आपल्याला वाटतं की तो साप आहे. आपण भितो, पण जवळ जाऊन पाहिल्यावर आपल्याला कळतं की तो दोर आहे - साप नाही. आपली भीति नाहीशी होते. याघप्रमाणे ‘असार’ संसार जोपर्यंत खरा वाटत राहतो, तोपर्यंत ‘सार’ भगवंताचं ज्ञान होत नाही. संसार हा एक भास आहे. तो चिरस्वरूपी मुळीच नाही. आई-बाप-बहीण-भाऊ-मित्र-सगे-सोयरे भरपूर असतात. त्यांची आस्था - त्यांचं प्रेम नेहमीच सत्य वाटत. आपला बंगला, आपली धनसंपत्ती सारंकाही चिरकाल आपल्याला साथ देणार आहे, असं वाटत राहत. पण ही भूल असते. “येशी उघडा जाशी उघडा” असंच आपले सत्य जीवन असतं. तुकारामांनी सांगितलं - “नको नको मना गुरुं भायाजाळी। काळ आला जवळी ग्रासावया॥ काळाची हे उडी पडेल वा जेंव्हा। सोडविना तेंव्हा मायवाप॥ सोडविना राजा देशीचा चौधरी। आणिक सोइरी भलीं भलीं॥ तुका म्हणे तुला सोडविना कोणी। एका चक्रपाणी वांचूनिया॥” संसार ही खोटी माया आहे, तो असार आहे, हे सत्य आपल्या ध्यानात लौकर येत नाही - ही अजाण कल्पना उराशी बाळगून आपण जीवनात सदेव वावरत असतो; तोपर्यंत सार असा सत्य भगवंत आपल्याला अवगत होत नाही. भगवंताची आठवणही होत नाही. यौवन्नावस्थेत माणूस मस्तीने वागत राहतो; नानाप्रकारची सुखं भोगण्यात. रसलेला असतो. पुढे आपल्याला वृद्धत्व प्राप्त होणार आहे, सारी गात्रे शिथिल होणार आहेत, मरण येणार आहे, नानाप्रकारच्या आजारांना तोंड द्यावं लागणार आहे, याची अंधूक कल्पनाही आपल्या ठिकाणी नसते

आणि मग शेवटी “देवा देवा” म्हणून तो धावा करू लागतो; तेव्हा देवाची आठवण येते; एरव्ही नाही. याचा अर्थ हाच की जोपर्यंत संसाराचं अस्तित्व ‘सार’ मानलं जात, तोपर्यंत भगवंत ‘असार’ वाटत राहतो (हीच नास्तिकता); जेव्हा भगवंत ‘सार’ वाटतो (आस्तिकता), तेव्हा संसार असार वाटतो (तो शिळ्क रहातच नाही).

एकदा गौतम बुद्ध आपल्या अनुयायांसह एका नदीघाटावर उभे होते. नदीच्या कोरड्या वाळूमध्ये काही मुळे खेळत होती. वाळूत पाय घालून, हाताने वाळू थापून घर तयार करीत होती. कुणाचं घर अधिक यांगलं यावर एकमेकांमध्ये वाद घालीत होती. सारी मुळे या खेळात गुंग झालेली; कशांचींही भान त्यांना नव्हतं. पाठीमाणे कुणी मंडळी येऊन उभी राहिली आहेत - आपणाकडे ते पहात आहेत, याचा त्या मुलांना पत्ताही नव्हता. तेवढ्यात हाका आल्या - “अरे पोरांनो, चला आता घरी, दिवस मावळत आला. खेळ पुरे झाला आता - चला, पला” - ह्या हाका होत्या त्या खेळण्याच्या मुलांच्या आयांच्या. मुळे खेळ टाकून भरभर घराकडे पळाली. खेळात मग्न असेपर्यंत मुलांना आपल्या धराची-आयांची आठवणही नव्हती. फक्त खेळ त्यांना दिसत होता; आया घरी आहेत, त्या हाका मारीत आहेत, हे कळल्याक्षणी मुळे खेळाला पटकन विसरून गेली. बुद्धांनी या घटनेचं शिष्यांपुढे विश्लेषण केलं. संसार आणि ईश्वर यांच्यामधील सारता-असारता यासंदर्भात ही मासुली घटना बोलकी आहे. मुळे खेळत असताना घरी त्यांच्या आया नव्हत्या असं नाही, आया होत्याच. जोवर खेळ ‘सार’ ठरला, तोवर आया ‘असार’; जेव्हा आया ‘सार’, तेव्हा खेळ ‘असार’.

अशीच एक घटना कबीरांच्या जीवनात घडली. एकदा कबीर बाजारात सहज दिडत

होते. एक मुलगा आपल्या आईबरोबर बाजारात आला. आई भाजीपाला विकत घेण्यात गुंतलेली. मुलगा तिथेच असलेल्या एक शानदार मांजराबरोबर खेळत होता. मुलाला आपण बाजारात आहोत याच भान नव्हत; आई आपल्याबरोबर आहे याचीही आठवण राहिली नाही. मांजराबरोबर खेळत-बागडत मुलगा आईपासून दूरदूर गेला. ते खटचाळ मांजर त्या मुलाला झुकांडचा देत देत, पळत पळत एका घरात शिरलं, तेव्हा मुलाला भान आलं. मांजर गडप झालं. मुलाला समजले ~ आपली आई आपल्यांजवळ नाही. मुलगा “आई, आई” म्हणून ओरडू लागला, रडू लागला. या घटनेचा बोध विशद करताना कबीर लोकाना म्हणाले, “ऐसी ही प्रार्थना भक्ति है। जब तुम्हें याद आती है और एक धीख निकल जाती है, तब प्रार्थना-भक्ति साकार होती है। कितने ही दिन खेलते रहो संसार में, इससे दया फर्क पडता है? जब चीख निकल जाती है, तो प्रार्थना का जन्म होता है।” संसार आणि ईश्वर यांच्यामधील सार-असारता याच पद्धतीची आहे.

याचा अर्थ, संसार सोडून सर्वांनी सन्यास घेऊन गिरिकंदरांत भटकत रहावं असा नाही. कोणाही संत-सत्युरुषाने “संसाराचा त्याग करावा” असे मुळीच सांगितलेले नाही. समर्थ म्हणाले - “प्रपंच करावा नेटका। परमार्थ साधावा तितुका॥” तुकाराम म्हणाले - “जोडोनिया धन उत्तम वेव्हारे। उदास विचारें वेच करी॥ उत्तमविगती तो एक पावेल। उत्तम भोगील जीव खाणी॥ परउपकार नेणे परनिंदा। परस्त्रिया सदा बहिणी माया। भूतदया गाईपशूचे पालन! तान्हेल्या जीवन वनामाजी॥”

“चाले हे शरीर कोणाचेही सत्ते। कोण बोलविते हरिवीण॥ देखवी ऐकवी एक नारायण। तयाचे भजन चुको नका॥ माणसाची देव चालवी अहंता। मीच एक कर्ता म्हणोनिया॥ वृक्षाचेही पान हाले त्याची सत्ता। राहिली अहंता कोठे

मग॥” वरैरे.

संसार केलाच पाहिजे; परंतु त्यात सर्वस्वी ‘गुंतून’ न राहता, ईश्वराची-आठवण ठेवून भक्ती करावी, असंच सर्व संतानी बजावून सांगितलेलं आहे. ज्ञानेश्वरीच्या १३ व्या अध्यायात ज्ञानदेवांनी विवरण केलेलं आहे:

“तरि गृहपरिग्रहावरि। उदासु इयापरि। उर्खिता जैसा बिडारी। बैसविला असे॥ कां झाडांची साउली। वाटे जातां मिनली। घरावरि तेतुली। आस्था जेया॥ साउली सरिसी चि असे। परि असो हें नेणिजे जैरें। स्त्रियेचे तैसें। लागतें जेया॥ आणि प्रजा जे जाली। ते वसती चिकिर आली। कां गोरुवं बैसली। रुंखातळिं॥ जो संपत्तीमाजि असतां। ऐसा गमे पांतुसुता। जैसा कां वाटे जाता। साक्षी ठेविला॥” आपण परगावी निघालो की शेजाच्यांना आपल्या घरावर लक्ष ठेवण्यास सांगतो किंवा एखादा रखवालदार ठेवतो. परंतु शेजारी किंवा रखवालदार आपल्या घरावर ‘हक’ सांगू शकत नाही. प्रवासामध्ये रस्त्यावरुन जात असता विश्रांतीसाठी आपण झाडांच्या सावलीच्या आश्रय घेतो - काही काळ. नंतर आपण निघून पुढे जातो. त्या झाडांवर आपण मालकी लादत नाही. झाडे तिथल्या तिथे राहतात. संसाराविषयी एवढीच आस्था असावी. घरामध्ये पत्नीची साथ-साउली असते खरी - पण ती शाश्वत मानता येत नाही. या दृष्टीने पत्नीची साथ समजून घ्यावी. मुलेवाळ झाली - तरी त्यांमध्ये फारसं गुंतून राहू नये. सावलीसाठी जशी गुरे जमतात काही काळ - तसाच हा प्रकार असतो - हे समजून घ्यावं. धन-संपत्ती भरपूर मिळविली तरी आपण संपत्तीचे दासानुदास बनू नये. प्रवासात आपण सहप्रवाशाला म्हणतो, “मी थोडं बाहेर जाऊन येतो - माझ्या बैगेकडे कृपया लक्ष ठेवा॥” तसं घडतंही. परंतु तो सहप्रवासी त्या बैगेचा मालक बनतो का? मुळीच नाही. संसारच सर्वाशंसे सत्य आणि ईश्वर असत्य, असं मानता येणार नाही. तसं

मानलं तर मनाला समाधान-शांती कधीही लाभणार नाही; कारण ईश्वरच एकमेव ‘जगन्नियंता’ आहे. त्याला विसरता येणार नाही.

आता, ईश्वराचं अस्तित्व आहे याला आधार काय? तो कुणाला दिसला आहे का? दिसतो का? असे प्रश्न विज्ञानवादी व अंदश्रद्धानिर्मूलनवादी उपस्थित करतात. आपला आत्मा तरी दिसला आहे का आपल्याला? आपण ‘मी’ असा उल्लेख करतो, तेव्हा तो कुणासंदर्भात असतो? ‘मी’ म्हणजे दिसणारा देह नव्हे. कारण निद्रावस्थेत ‘मी’चे अस्तित्व देहरूपाने दिसत नाही. “पैं निद्रिताचेनि आंगेसि। सर्वु तैसा उर्वशी। स्वस्पस्थिति तैसी। देही द्वंद्वे॥” असं ज्ञानदेवांचं विवरण आहे. गाढ झोपेत असताना आपल्याशेजारी एखादा सर्व अला किंवा एखादी उर्वशीसारखी सुंदर स्त्री आली, तरी त्याची जाण नसते. देह तर जिवंत आहे; मग असं का व्हावं? अर्थ एवढाच की ‘मी’ म्हणजे केवळ ‘देह’ नव्हे; त्यापेक्षा वेगळ काही. “अर्जुना गा इयापरि। साकारु कल्पोनि उरी। आत्मा विस्मृतिची करी। नींद तेथें॥” आत्मा साकार नाही; देह साकार आहे; त्याला आत्म्याची विस्मृती झालेली असते. हाच तर अध्यात्माचा मूळ पाया आहे. आत्म्याला ओळखण म्हणजेच अध्यात्म. “आत्मानं अधियते इति अध्यात्मं” अशीच व्याख्या आहे. वर दिलेल्या उदाहरणाप्रभागे खेळात रमलेल्या मुलांना जशी आईची विस्मृती झालेली असते, तसंच हे गूळ आहे. आईचं अस्तित्व नाकारता येत नाही; तसंच आत्म्याचं आहे. “भानु नोहोनि रूपें जैसि। चक्षु रूपाते प्रकाशि। आत्मा नोहोनि कर्म तैसि। प्रगटित असे॥ प्रतिविंशि आसा। दोन्ही नोहोनि वीरेशा। दोहीते प्रकाशे जैसा। निहाळिता॥” आपला आपल्या देहावर-इंद्रियांवर प्रचंड विश्वास असतो. “भी माझ्या डोळ्यांनी पाहिले, मी माझ्या कानांनी एकले”, असं आपण म्हणत असतो. अमावास्येच्या अंधाच्या रात्री

हिंडतात आपण एखाद्या दगडाला ठेचकाळ्टो, पडतो, जखमा करून घेतो. आपले विश्वासात्मक डोळे आपल्याजवळ असूनही तो दगड आपल्याला का दिसला नाही ? दगडाला प्रकाशित करणारा 'सूर्य' तिथे कुठे आहे ? म्हणून हे घडलं. आता शास्त्राप्रभाणे सूर्य कधीच नाहीसा होत नाही. भारतात रात्र असेल, तेव्हा ऑस्ट्रेलियामध्ये दिवस असेल. तिथे दिवसा चाललेली क्रिकेट मॅच आपण टी.व्ही.वर रात्री पाहतो. म्हणजे सूर्यांचे अस्तित्व, तो दिसत नसतानाही मान्य करावंच लागतं. आपण आरसा समोर घर्लन त्यामध्ये आपलं तोऱ पाहतो. तो आपण पाठीमागे घरला, तर तोऱ दिसणार नाही. अर्थात तोऱ व आरसा दोन्ही आहेतच; डोळेही आहेत; पण तोऱ दिसत नाही, कारण ते पाहण्याची क्रिया चुकली हाच याचा अर्थ ! आत्मा आणि ईश्वर यांचा संबंध काय ? "समं सर्व भूतेषु तिष्ठतं परमेश्वरम्" असं गीता सांगते. सर्वच भूतमात्रांमध्ये परमेश्वर आत्म्याच्याच स्वरूपात स्थायीभावाने स्थित आहे - म्हणूनच त्याला 'परमात्मा' म्हणतात. "तैसा हृदयीं आंतु मी रामु ! असतां सर्व सुखाचा आरामु ! किं भ्रातासि कामु ! विषयांवरि !" असं ज्ञानदेवांचं विवरण आहे. आपल्या अंतःकरणात - चैतन्यात - आत्म्यात ईश्वर असतोच - सुख, शांती, समाधान देणारा; परंतु आपण भ्रमलेले असतो, अन् परमात्म्याला विसरून विषयसुखामध्ये रमून गेलेलो असतो, हे आमचंच दुर्दृष्ट - स्वतःवर स्वतः लादून घेतलेलं. जसा आत्मा अदृश्य आहे तसाच परमात्मा. "देवा नाही रूप, देवा नाही नाम ; देव हा निष्काम सर्वां ठारीं !" असं चोखोबाराय म्हणतात, ते याच उद्देशाने. देव अवतार धारण करून साकार होतो जगातला अदिवेक, अन्याय दूर करण्यासाठी. "हे चतुर्भुज कोभेलि ! जेयाची शोभा रूपासिं आली ! देखोनि नास्तिके नोंकली ! भक्तवृद्दें ! आम्ही जें साधन सांघितले ! जिहीं या शरीरीं आवरिले ! ते आमचेनि पाडे जाले !

निवालेया !'" हे ज्ञानदेवांचं विवरण स्पष्ट आहे. चतुर्भुज रूप घेऊन भगवंत भूतलावर अवतरला की नास्तिकांचं नास्तिक मत दुरावतं; भक्तीच्या साधनेन निर्गुण निराकार परमेश्वराची भक्ती केली कीं भक्त भगवंतच बनतो. भक्तामध्ये भगवंत असतो, अन् भगवंतामध्ये भक्त असतो. म्हणून भक्त-साधनेला विशेष महत्त्व प्राप्त झालेलं आहे. "दीपा आणि प्रकाशा ! एकवंकेयाचा पाढू जैसा ! तो माझ्या ठारीं तैसा ! मी तेयामाजि !" - दिवा आणि प्रकाश यांची ताटातूट कधीच होत नाही. त्याचप्रभाणे भक्त-भगवंत एकरूपच असतात; त्यांची ताटातूट अशक्यच असते.

ठीक ! भगवंताचं हे मानलं; पण संतांचं महत्त्व कोणतं ? संतांचीही भक्ती का करावी ? याला उत्तर संतांनीच स्पष्टपणे दिलेलं आहे. "संत तेची देव ! देव तेची संत !" (एकनाथ); "संत ते देवची ! संत ते देवची ! आणिकातं करिताति देवची !" (निळोबाराय); "उपासनेला दृढ चालवावें ! भूदेव संतासि सदा नमावें !" (समर्थ रामदास). संत दृश्यस्वरूपात आपल्या सांगिध्यात असतात - वावरतात. म्हणून त्यांची भक्ती करावी - ती पर्यायाने 'ईशमक्ती'च ठरते. शिरडीचे साईबाबा, शेगावचे गजानन महाराज आपल्यामध्ये मानवीरूपाने वावरले. त्यांनी दृष्टांत दिले; समाधिस्थ असूनही ते आजही दृष्टांत देतात, फक्त श्रद्धा हवी ! 'श्रद्धावैलभते ज्ञानं'; 'अज्ञशश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति !' - श्रद्धा असेल तर साक्षात्कार जरूर होतात; अश्रद्धा असल्यास विनाश ठरलेलाच ! "ऐसे अनुपरोध मत माझें ! जिहिं परमादरें स्वीकरिजे ! श्रद्धासि अनुष्ठिजे ! धनुर्धरा !" ही भगवंताची आज्ञा आहे. "परि मी गा एकुपरी ! आंतुडे गा अवधारि ! जरी भक्त येवुनि दरी ! यित्त माझें !" - हा एकप्रकारचा सिद्धांत आहे - ईश तथा संतभक्तीचा. शिरडीला साईबाबांचं दर्शन घेतलं किंवा शेगावला गजानन महाराजांचं दर्शन घेतलं की "सान्या वृत्ती निमाल्या - सान्या चिंता

संपल्या", हा अनुभव येत नाही का ? बाबा म्हणाले - "तुम्ही हाक मारा - मी येईन तुमच्या हाकेला 'ओ' देत !" यामध्ये ज्यांना बुवाबाजीचा संशय येतो, त्यांच्याइतके दुर्दृष्टी कुणीच नव्हे ! 'असार' ते दूर सारल (ठेवून) 'सार' शोधण्यातच अध्यात्म आहे !

जय गुरुदेव ! जय गुरुदेव !!

(पृष्ठ क्र. ३९ वर्लन)

विषयीच्या माहितीत नक्कीच भर घालतील. या पुस्तकाचे संकलक श्री. म. पां. वाळिंबे सातारचे असल्याने साहजिकच सातांन्यातील श्री उत्तर चिंदंबरम् नटराज मंदिराविषयीच्या माहितीचा अंतर्भाव पुरवणी - ५ मध्ये करण्यात आला आहे. मलपृष्ठावरील श्री उत्तर चिंदंबरम् नटराज मंदिर, मंदिरातील श्री आनंद नटराज व शिवकाम सुंदरी, श्री गणेश, श्री मुलनाथेश्वर व श्री उमादेवी यांची रंगीत चित्रे लेखाला भरीवपणा आणतात. त्याचप्रभाणे परमाचार्याची विभिन्न भावावस्थेतील मुख्पृष्ठावरील व पुस्तकातील मिळून ५ रंगीत चित्रे व १ कृष्णध्वल चित्र यित्त खिळवून ठेवतात. एक उणीच मात्र प्रकर्षणे जाणवली, ती म्हणजे संकलकाच्या स्वतःच्या निवेदनाची. ते आवश्यक होते, असे वाटते. असे हे परमाचार्याचे छोटेखानी चरित्र जगत्कल्याणाचा विचार करण्यात्या प्रत्येक व्यक्तिने संग्रही ठेवण्याजोगे असेच आहे.

पुस्तकाचे नाव : जगद्गुरु

संकलन : मधुकर पां. वाळिंबे

शब्दांकन : प्रा. डॉ. शशिकला ना. गोरे

प्रकाशन : व्यवस्थापकीय विश्वसत, उत्तर चिंदंबरम् नटराज मंदिर, सातारा.

पृष्ठसंख्या : ६४

मूल्य : रु. ३०

रामायणकालीन कौटुंबिक जीवन

रामायण हा धर्मग्रंथ आदरणीय तर आहेच, त्याहीपेक्षा सामान्यजनांना आजकालच्या धकाधकीच्या जीवनात दीपस्तंभासारखा मार्गदर्शकही आहे. अर्थात, श्रद्धावानालाच हे जाणवेल. महाभारताप्रमाणे यातील प्रसंग तणावाचे व युत्तमांतरीचे नाहीत. काही अंशी विसरत चाललेली रामायणकथा प्रसिद्ध दिग्दर्शक व निर्माता रामानंद सापार यांना प्रभु रामचंद्रांनी दिलेल्या प्रेरणेमुळे व स्फूर्तीमुळे आणि दूरदर्शनच्या सौजन्याने काही वर्षांपूर्वी पुन्हा जगाच्या कानाकोपन्यात गेली व पुष्कळ लोकांवर त्याचा सुपरिणामही झाला.

एकत्र कुटुंबातील व्यक्ती परस्परांशी आपल्या सुख-दुःखात भावनिक जवळीक साधून, आपली नाती मायेने, ममतेने कशी जपतात, हे रामायणातील अनेक प्रसंगांवरून दिसून येते. तेथे वैराकिक मतभेदाला फारसे महत्त्व दिलं जात नव्हतं. राजा दशरथाच्या कुटुंबात भिन्नभिन्न स्वभावाच्या अनेक व्यक्ती होत्या. द्वेष, मत्तर, स्वार्थ ह्या वृत्ती मधूनमधून डोके वर काढायच्या, पण तेवढयापुरत्याच, लहान वयात होणाऱ्या संस्कारांचं महत्त्व किती मोठं असतं, हे प्रभु रामचंद्र व त्यांचे तिघे बंधु यांच्यातील परस्परांतील अतूट प्रेमामुळे सिद्ध होते.

राजा दशरथाच्या कुटुंबातील स्त्रिया आपसात कधीही द्वेष करीत नव्हत्या, दुसरीच्या पुत्राला आपल्या पुत्राप्रमाणे (कधीकधी तर त्यापेक्षाही अधिक) प्रेम देत होत्या. मंथरेच्या रूपाने कलीचा प्रवेश होईपर्यंत ते कुटुंब अतिशय गुण्यागोविदाने राहात होते. कैक्यीच्या हड्डीपणामुळे प्राप्त झालेले वैधथ्यदेखील इतर दोघींनी विधिलिखित समजून पचविले.

पुत्रप्राप्तिसाठी म्हणून केलेल्या यज्ञात यज्ञदेवतेन दिलेले 'पायसदान', सामान्य स्त्री असती तर, एकटीनेच ग्रहण केले

असते, पण कौसल्याने तसे न करता सर्व सवतींना वाटप केले, कारण ती स्वार्थी नव्हती. पुत्रप्राप्तिसाठी आनंद आपल्या सवतींनासुद्धा लाभावा असा उदात्त हेतु तिच्याठार्थी होता. धन्य ती माता !

राजा कसा असावा, कुटुंब, समाज, देश यांचे आपण प्रमुख आहोत, हे क्षणभरही विसरून त्याने चालणार नाही. त्यासाठी कर्तव्य, बंधन, भर्यादापालन ह्या गोष्टी ओघानेच आल्या, तसेच आत्मिक बळ, नैतिकता असावी लागते. ह्या सर्व गोष्टी रघुकुलातील राजांकडे होत्या, पण याहीपेक्षा अधिक गोष्टी प्रभु रामचंद्रांकडे होत्या. म्हणूनच आजही 'रामराज्य' यावे असे प्रत्येकास वाटते. त्यातील पात्रे सुखाच्या दिवसांत जितकी एकमेकांशी सहभागी होती, तितकीच दुःखाच्या महापुरातही रामलोभाच्या आहारी न जाता एकमेकांना सांभाळून होती. त्यांनी वृत्ती असल्याशिवाय हे शक्य नाही. उर्मिलेच्या संयमाला तर तोड्य नाही. तिने लक्ष्मणाचे मन किंचितही विचलित होऊ दिले नाही. तिच्या वयाचा विद्यार करता हे अर्थंत कौतुकास्पद होय ! सीतामाई पतीच्या सहवासात असल्यामुळे तिचे दुःख उर्मिलेपेक्षा स्वृप्तच सौम्य होते. म्हणूनच कुणीतरी म्हटले आहे, "उर्मिले, त्रिवार वंदन तुला !"

भरतपत्नी भांडवीची कथा थोडी वेगळीची, पण तितकीच हृदय हेलावून सोडणारी आहे. ती राजमहालाच्या गवाक्षात उभी राहून आपल्या पतीची वाट पाहात असता, भरत राजभवनात आला तो सरळ मातेच्या प्रासादात गेला. प्रथम माता-पित्यांना वंदन करून मग इतर गोष्टी, असे होते. त्यावेळी मातेच्या प्रासादातील वृत्तांत ऐकून तो पार कोसळ्या, आणि आपल्या मातेचे अक्षम्य व कुटील वर्तम समजल्याबरोबर, तो प्रायश्चित्त घेण्यासाठी

सरळ रामाला भेटण्यास गेला, आणि परत आला तो वैराग्य घेवूनच. या नावात त्याला मांडवीची साधी आठवणदेखील झाली नाही; मग मेट तर दूरच. काय वाटले असेल विचाऱ्या त्या भाऊलीला ?

दुःखाचे दिवस सरून सुखाचे दिवस आले. प्रभु रामचंद्र परत अयोध्येत आले. अयोध्या नगरी आनंदात बुझून गेली. राजभवनात त्यांचं स्वागत झालं, त्याला विशेष महत्त्व आहे. पुत्रभेटीच्या मोहाने कौसल्या, सुमित्रा व पश्चातापदगंध कैक्यी ह्या सर्व अर्थंत व्याकूळ आल्या होत्या. त्याचप्रमाणे प्रतीक्षेत अर्थंत संयमाने कालक्रमण करणाऱ्या लक्ष्मण, भरत व शत्रुघ्न यांच्या पत्न्या, ह्या सर्वांनी मनात कोणत्याही प्रकारचा किंतु न बाल्याता आनंदाने स्वागत केले.

वरील सर्व चित्रणावरून एक गोष्ट प्रकर्षने जाणवते, ती म्हणजे, एकत्र-कुटुंब-पद्धतीत वागणे किंवा वागविणे हे बहुतांशी हे गृहिणीवरच अवलंबून असायचे. म्हणूनच तिला स्वामिनी म्हटले आहे. तिची थोडीशीही चुकीची वागणूक संसार उद्धवस्त करण्यास पुरेशी आहे.

म्हणूनच स्त्रियांचा त्याग व संयम ह्या दोन्ही वृत्ती 'रामायण'ला योग्य वळण देण्यास बन्याच अंशी कारणीभूत आहेत.

- श्री. कमलाकर के. उन्हाळे सिडको, नांदेड.

माणील अंकाचे (नोव्हेंबर-डिसेंबर, १९९४) मुख्यपृष्ठ अजय लॅमिनेटर्स यांनी साईसेवेच्या रूपाने लॅमिनेशन करून दिल्याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहोत. श्री साईचे कृपालू त्यांच्यावर सदैव राहो, ही श्री साईचरणी प्रार्थना.

समजुतदारपणा

- श्री. पां. शं. भुजवळ^१
सातारा.

या जगात धामधुमीच्या काळात एक-दुसऱ्याला समजून घेणे हे समाजात शांतता निर्माण करण्याच्या दृष्टीने अत्यंत आवश्यक आहे. समजून घेण्याची प्रक्रिया ही एक अत्यंत मोलाची याय आहे. पण तिच्याकडे फारसे कोणी पहात नाही. समाजातील गुंतागुंतीचे वरेच प्रश्न समजुतदारपणाने सोडविता येतील. यासाठी प्रत्येकाने समजून घेणे शिकले पाहिजे, तो गुण आपल्या आचरणात आणला पाहिजे. घरात, व्यवहारात, समाजात, राजकारणात आणि अध्यात्मातही समजुतदारपणा या गुणाची फार जरुरी आहे. त्याच गुणाची कदर आपण समाजात वावरताना करावयास पाहिजे. म्हणजेच समाज एकसंघ राहील. यासाठी प्रथम आपल्या घरापासूनच सुरुवात करू या ! आई-वडील, भाऊ-यहिणी, बायको-मुले हा एवढा परिवार प्रत्येकाच्या घरात असतोच. तो एकजुटीने रहण्यासाठी समजुतदारपणाची फार जरुरी आहे. कोणतीही अदृश्य शर्की तुमचा प्रपंच घडवीत नसून तुमचे कर्तव्यकर्मच तुमचा संसार चालवीत असते. कोणतीही अदृश्य शर्की तुमचं नशीव घडवीत नसून तुमच्या नियतीचे जनक तुम्हीच आहात. तुमचा प्रत्येक विचार ही छिनी, भावना ही हातोडी व इच्छाशक्ती ही त्यामागची प्रेरणा द्या तिन्हीच्या संयोगाने तुमच्या व्यक्तिमत्वाचे नवशिल्प तुम्ही निर्माण करू शकता. तुम्ही तुमचे जीवन स्वतः घडवीत असता किंवा विघडवीत असता. तुम्ही तुमच्या घराचे कल्याण करू शकता अगर त्याचा नाशही करू शकता. घरात सासू-सुनेची रोजच भांडणे होत असतात. सासू सुनेच्या साध्यासाध्या चुका काढून तिच्या आईबापाचा, तिच्या घराण्याचा उद्घार करते व तिला रोज रडण्यास भाग पाडते.

यामागच्या कारणाचा आपण प्रत्येक व्यक्तीने शोध घेतला पाहिजे. या ठिकाणी सून ही परक्या घरची असते. तिला आपल्या घरातले आचार-विचार, आपल्या घरची बळणे मार्हीत नसतात. म्हणून तिला प्रथम समजुतदारपणाने सर्व गोष्टी समजावून सांगितल्या पाहिजेत. ज्याप्रमाणे आपण आपल्या मुलीवर प्रेम करतो, तिला सरळ व शुद्ध प्रेमाची वागणूक देतो तीच गोष्ट आपल्या सुनेबाबत का घडू नये ? सून तिच्या माहेरी लाडात आपल्या मुलीप्रमाणेच वाढलेली असते व निसर्गनियमाप्रमाणे तिला आपले पुढील जीवन कंठण्यासाठी विवाहबद्ध व्हावे लागते व तीच मुलगी आपण आपल्या मुलासाठी समारंभपूर्वक घरी आणीत असतो. मग, अशी सून दोन महिन्यांतच नकोशी का वाटते ? याला कारण हे आहे की लग्नात आपणास जे काही मिळाले नाही ते मिळविण्यासाठी त्या सुनरुपी मुलीचा छळ केला जातो. नवरोवाही बहिरोदा बनून आई-वडिलांचे बाहुले बनतो. अशा वेळी त्या मुलीस एकटे-एकटेच वावरावे लागते व छळ सहन करावा लागतो आणि तो छळ सहन झाला नाही की ती जाळून घेते, फास लावून आत्महत्या करते. याला कारण एकच, समजुतदारपणाचा अभाव. यासाठी प्रत्येक सासू-सासरा-नवन्याने आपल्या सुनेच्या घरच्या परिस्थितीचा समजुतदारपणाने सखोल अभ्यास केला पाहिजे, तरच कोणतीही वाईट घटना घडणार नाही आणि सासू व सुना मायलेकीप्रमाणे घरात वावरतील. सुनानाही आपले सासू-सासरे हे आईवडिलांप्रमाणेच वाटले पाहिजेत. तिला लग्र झाल्यानंतर आपले सासर हे माहेरासारखेच वाटले पाहिजे. असे झाले तरच आपल्या घराची अबू जात नाही, वाताहात होत नाही.

यासाठी प्रपंचात वावरताना प्रत्येक व्यक्तीने समजुतदारपणा हा स्वीकारलाच पाहिजे. समजून घेणे ही प्रक्रिया प्रथम आपण आपल्या घरापासून अंमलात आणून मग समाजात तिचा प्रसार व प्रचार करावयास हवा. समाजात अगर प्रपंचात वावरताना जे पूर्वी घडून गेले आहे, ते खुल्या मनाने पुसून टाकले पाहिजे आणि नव्याच्या स्वागतासाठी सिद्ध असले पाहिजे. या सिद्धतेच्या वेळी मन शुद्ध असले पाहिजे, त्यावेळी ते कमकुवत असता कामा नये. मामध्या घटनांच्या कसल्याही खुणा घरात अगर समाजात दिसता कामा नये. किलिष झाडून टाकून लाजीतवानी वृत्ती झाली पाहिजे. ही वृत्तीच आपला व समाजाचा उद्घार करते. यासाठी आपण सर्वच क्षेत्रांत अत्यंत दक्ष राहिले पाहिजे, म्हणजेच समजुतदारपणाचे व्रत स्वीकारले पाहिजे. आध्यात्मिक, सामाजिक व राजकीय कार्यात अत्यंत आवश्यक असे हे उदात्त, प्रभावी व्रत आहे. या व्रताचे जो पालन करील, अंमलात आणील त्याचा स्वतःचा, त्याच्या घराचा, त्याच्या देशाचा नक्कीच उद्घार होईल.

यासंदर्भात येशुने म्हटलंच आहे की समजुतदारपणाने वागणाऱ्याने उद्याची काळजी करू नये, कारण उद्या हा त्याची काळजी घेण्यास संपूर्णपणे समर्थ आहे. असे आहे तर मरणाची पर्वा कशला करायची ! मरण हे कोणासच चुक्त नाही, ते अटळ व निश्चित आहे, पण तेच मरण समजुतदारपणाने स्वीकारले तर त्याच्यापासून कोणासच दुःख होत नाही.

व्यवहारात वागताना प्रत्येक ठिकाणी समजुतदारपणा स्वीकारला तर साधीसुधी होणारी भांडणे, तंटेवरेडे, गैरसमज, गैरव्यवहार, व्यभिचार व भ्रष्टाचार

संपूर्णपणे लयास जातील. त्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीने खोलात शिरुन त्यांचा सखोल व प्रामाणिक अभ्यास करणे हीच आजच्या काळाची नितांत गरज आहे. यासाठी त्यागाची जरुरी आहे. त्यागाखेरीज कोणत्याही कार्याला व कोणत्याही व्यक्तीला महत्त्व येत नाही. पण त्याग करतानाही आपण योग्य अशा कारणासाठीच त्याग करीत आहोत ना, याचा समजुतदारपणाने अभ्यास करून त्याग केला पाहिजे, नाहीतर केलेला त्याग फुकट गेला, असेच म्हणायची नंतर पाळी यायथी. जगात क्रोधापारी भडकला तर समजुतदारपणा स्वीकारून समंजसपणाने प्रत्येक व्यक्तीने पाणी बनून त्यावर वर्षाव करावा व तो विझवून टाकावा. माणसाचे मन हे समजुतदारपणा नसेल तर गढूळ बनते. ते मन रिकास्या धागरीसारखे असते. ही धागर आपण समजुतदारपणा ठेवून आनंदाच्या खळखळत्या पाण्याने भरू शकतो किंवा असमजुतदारपणाने गैरसंमज करून घेऊन दुःखाच्या मचूळ पाण्याने भरू शकतो. कोटले निवडावयाचे ते तुमच्या-आमच्या हातात आहे. माणसाचं मन हा एक अथांग सागर आहे. त्याच्या तळाशी काय काय दडलेलं आहे आणि ते केव्हा पृष्ठभागावर येईल हे काही सांगता येत नाही; आणि तेच सहज व सोप्या पद्धतीने सांगावयाचे असेल तर समजुतदारपणाचीच कास धरणे अगत्याचे आहे आणि हे समाजकारण व राजकारण करणाऱ्या लोकांचे अत्यंत मोठे कर्तव्य आहे. तरच समाजात नाहक हानी होणार नाही.

समाजात वावरताना माणसाला निरनिराळ्या क्षेत्रांत वावरावे लागते. ह्या सर्व क्षेत्रांत वावरताना माणसाने सर्वश्रेष्ठ धर्म म्हणजे मानवता हाच धर्म अंगात मुख्यला पाहिजे. त्याचे पालन आत्मिक शक्तीच्याद्वारे केले तर सर्व चिंता, हेवेदावे, झगडे, गैरसंमज दूर होतील. जातीच्या, धर्माच्या नावाखाली ईश्वरनिर्भित मानवता धर्माचा न्हास करणे व मानवनिर्भित निरनिराळ्या धर्माची थोतांडे वाढविण्यासारखे दुष्कर्म अन्य

कोणतेही नाही. प्रत्येक धर्माने मानवता धर्माचा स्वीकार केला आहे. आता, कोणी कोणत्याही धर्माच्याबाबतीत आधुनिक युगानुसार काही लिहिले तर खाट, खोटचा स्वाभिमानी लोकांना त्याचा तिरस्कार वाटतो. तो इतका वाटतो की जो उठतो तो धर्माची, जातीची निंदा केली म्हणूनच डांगोरा पिटतो व त्या लेखकास फाशी द्या, खून करा एवढेच म्हणत असतो. पण हे सर्व करण्यापूर्वी समजुतदारपणा या ब्रताचा स्वीकार करून सखोल अभ्यास केला तर त्यांनाच आपले दोष व दुर्गुण दिसून येतील, मग अमुक एका लैखकाने लिहिलं म्हणून काय बिघडलं! त्याच्या स्पष्ट, स्वच्छ व सडेतोड लिखाणाने माणूस विचारपूर्वक, अभ्यासू वृत्तीने व समजुतदारपणाने वागेल आणि समाजातील वाईट चाली, रुढी, परंपरा, अंधश्रद्धा यांचा समूळ नायनाट होईल व समाज, म्हणजेच सर्वच नागरिक, नागरिक म्हणून जगण्यास पात्र होतील. असा हा समजुतदारपणाचा अगाध महिमा आहे. समाजाचा व राजकारणाचा अभ्यास करताना सध्याच्या विषम काळाचा अभ्यास होणे जरुरीचे आहे. अशासमयी समजुतदारपणाचा स्वीकार करून धैर्याने जर प्रसंगाला तोड दिले तर आपले सार्थक होईल. खोटचा स्थितीत क्षणभंगूरतेचा अनुभव पावलोपावली येत असताना उद्याकरिता तळमळत वसणे, हे केव्हाही शहाणपणाचे नाही.

ह्या मिथ्य, क्षणिक, प्रासंगिक घटनांसंबंधी जंगाचा, त्यातील विषम व असमजुतदारपणाने युक्त अशा व्यवहाराचा अभिमान समूळ टाकून समर्थाचे चिंतन-भजन करीत कैवल्याचा चढावा करावा, स्वानंदाची व यशाची गुढी उभारावी, हेच आजच्या प्रत्येक नागरिकाचे कर्तव्य आहे.

सध्या राजकारणात समजुतदारपणाची फारच आवश्यकता निर्माण झाली आहे. मोर्चे काढणे, बंद घडवून आणणे, उपोषणे, रास्ता रोको, बंडाळी, दगडफेक असे अविचारी प्रकार आता रोजच घडून

येत आहेत. ह्या सर्वांच्या मुळाशी गेले पाहिजे. संप, हरताळ, बंद, उपोषणे, लाठीमार, गोळीबार हे प्रसंग का घडले याचे कारण मुळात शिरुन तपासले पाहिजे व त्यासाठी समजून घेणे आणि समजुतदारपणाने शासनाने, पुढाऱ्यांनी व नागरिकांनी वागणे अत्यंत जरुरीचे आहे. कारण समाजात हे असले प्रसंग रोजच निर्माण होणार आहेत. तेव्हा प्रत्येक वेळी जर अविचार करून अघोरी कृत्ये केली तर समाजाचा कणाच मोळून पडेल आणि समाज खिळखिळा व दुबळा बनेल. त्यासाठी शासनकर्ते व नागरिकांचे हितचिंतक यांनी प्रत्येक प्रश्नासाठी नियमितपणे एकत्र बसून समजुतदारपणाने प्रत्येक प्रश्नाची निकड ओळखून मार्ग काढणेच हिताचे आहे. या ठिकाणी अहंमपणा, बैर्पर्वाई, निष्काळजीपणा, उद्घामपणा ठेवून भागणार नाही, कारण समाज हा त्रासलेला, पिडलेला, भांबावलेला असतो, तो गांगरून गेलेला असतो, त्याला वेळीच सर्व अडिअडचणी, फायदेतोटे यांचे विवेचन अगदी स्पष्ट शब्दांत मुक्तपणाने समजावून सांगितले पाहिजे, तरच समाजाचा तोल ढळणार नाही, वाईट व अघोरी प्रसंग ओढवणार नाहीत. यासाठी सर्व समाजाने, नागरिकांनी, राज्यकर्त्यांनी, समाजसेवकांनी, पुढाऱ्यांनी व प्रापंचिक लोकांनी समजुतदारपणा या ब्रताची प्रक्रिया समजावून घेऊन वागले पाहिजे. तरच समाजात शांती, समाधान नंदेल व समाजाचा तोल जाणार नाही. या जगात मनुष्यप्राणी हा आपल्याच हृदयभंदिरातील सन्मार्पित ईश्वरास सुखदुःखाच्या प्रसंगी समजुतदारपणाने आठवण्यारेवजी जर मृगजळाच्या पाटीमारे लागला तर तो स्वतःच दुःखाच्या डोरंगरावरून कोसळेल व स्वतःचा समाजाचा, राष्ट्राचा नाश घडवून आणेल. हे सर्व टाळण्यासाठी, उदात्त जीवन जगण्यासाठी, स्वाभिमान सांभाळण्यासाठी प्रत्येक मानवाने समजून घेणे व समजुतदारपणा स्वीकारणे अत्यंत अगत्याचे आहे.

'श्री शिरडीचे साईबाबा' भक्तिमार्गाची शिकवण देणारे यशस्वी नाटक

- श्री. अशोक खांडेकर

विश्वस्त, श्री साईबाबा संस्थान, शिरडी

शिरडीच्या साईबाबांचे सान्या जगात भक्त पसरलेले आहेत. आज बाबांनी समाधी घेऊन ७६ वर्ष लोटली तरीही त्यांचे भक्त दिवसेदिवस वाढतच आहेत, हे शिरडीत होणाऱ्या गर्दीवरून स्पष्ट दिसते. याला कारण बाबांची शिकवण व त्यांनी वास्तव स्वरूपात असताना केलेल्या अद्भुत लीला. बाबांनी समाधी घेऊन ७६ वर्ष झाली, तरीही आजही बाबा प्रत्यक्ष दर्शन देतात, मार्गदर्शन करतात, असा भक्तांना अनुभव आहे, नव्हे त्यांची तशी घड खात्री आहे, अद्भा आहे. आणि या श्रद्धेतूनच 'श्री शिरडीचे साईबाबा' या बाबांच्या तेजस्वी

जीवनाची महती गाणाऱ्या नाटकाचा जन्म झाला आहे. बाबांचे एक भक्त श्री. कुमारसेन गुप्ते (१४ पिठांबर लेन, माहिम, मुंबई - १६.) यांनी मुंबईच्या रंगभूमीवर हे नाटक व्यावसायिक नाटक म्हणून सादर केले आहे. वास्तविक हे नाटक १९७७ च्या डिसेबरमध्ये, म्हणजे १८ वर्षांपूर्वीच रंगभूमीवर आले आहे. त्यावेळी ते कुमारसेन गुप्ते यांच्याच 'आरती थिर्टस' याच संस्थेने सादर केले होते. ८७ सालापर्यंत ६३५ प्रयोग उभ्या महाराष्ट्रात व बाहेर गोवा/बंगलोर/मंगलोर/उडीपी वरै ठिकाणी झाले. ८७ राती आरती

थिर्टसच्या गोडाऊनला आग लागून साईबाबा/गजानन महाराज व डॉ. आंबेडकर या तिन्ही नाटकांचे संटीगचे सामान/कपड्याच्या १९ पेटशा/इतर प्रॉपर्टी भस्मसात झाली. जवळजवळ साडेतीन लाखाचे सामान गेले. तेढ्हा साईबाबा नाटक बंद पडले. 'साईबाबा कम्युनिटी' या नवीनच स्थापन झालेल्या व साईप्रसाराचे वेड घेतलेल्या संस्थेन कुमारसेन यांच्या मागे लागून ते पुन्हा रंगभूमीवर आणले. या नाटकाचा शिर्डीतील शुभारंभाचा नवीन संचातील प्रयोग पहाण्याचा योग आला.

श्री साईबाबांची कॅसेट, आरत्या, गीते प्रयोग सादर करण्यापूर्वी सुरु केल्याने प्रथमपासूनच एकप्रकारची वातावरणनिर्मिती झाली होती. 'हाऊस फुल' प्रयोग झाल्याने प्रसन्न वातावरणात तिसरी घंटा झाली. पडदा उघडलो आणि साईभक्त साईदर्शनाची वाट पहात एकाय घित्ताने रंगमंचावर दृष्टी खिळवून होते. 'म्हाळ्सापतीच्या तोङून "आओ साईबाबा!"' हे वाक्य निघाले आणि साईबाबांची इन्द्री झाली. प्रेक्षकांतून उत्स्फूर्त ललकारी आली - "सद्गुरु साईनाथ महाराज की जय!" आणि कडाङून टाळ्या पडल्या. प्रेक्षकांनी पावती दिली. प्रत्यक्ष साईदर्शन झाले, हे त्यांनी एकप्रकारे मान्यच केले. प्रयोग रंगत चालला. बाबांनी केलेले चमत्कार - उदा.: यिमटा आपटातच पाण्याची उंच यिळकांडी उडणे, पुन्हा यिमटा आपटातच प्रत्यक्ष अग्री प्रज्ञवलित होणे, तेलाशिवाय पणत्या पेटणे, दासगणूला विष्टुलुपात प्रत्यक्ष दर्शन देणे, पायाच्या अंगठ्यातून चंद्रभागा निर्माण करणे व सर्वात आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे स्टेजच्या एका बाजूस निघून जाऊन (एकझीट घेऊन) डोक्याचे पाते लवते न

(पृष्ठ क्र. ५५ वर)

साईंची चिमणी-पाखर

- साईंसेविका

बरं का चिमण्या-पाखरांनो ! तुम्ही सर्व चिमुरडी मुलं साईंबाबांची चिमणीपाखरं आहात, खेरे ना ! बधा बरं, बाबांच्या भोवती तुम्ही किंती चिवचिवाट करता आहात. तरीसुद्धा बाबा हसत-खेळत तुमची किलिल ऐकून गोड हसतात, तुमच्याशी खेळतात, बागडतात, नाचतात, गातात, तुमचे हळ पुरे करतात. तुमच्यासाठी ते तुमचे आजोबा बनतात. तुम्ही सर्वजग जणू तुमच्या साईंआजोबांना गराडा घालून आपले हळ पुरे करून घेता, खरं ना ! अशा या तुमच्या साईंआजोबांनी तुमच्या-आमच्यासाठी चांगलं-चुंगलं बोध करवील असं खूपकाही सांगून ठेवलं आहे. मग ऐकणार ना तुम्ही, साईंकथा, साईंबोध, साईंअमृतवाणी, अन् होणार ना शहाणी ?

चला तर, आपण आज वाचू या साईंनी सांगितलेली महत्वपूर्ण भाषिती आणि त्यातून घेऊ या साईंबोध.

श्रद्धा सबुरी दोन पैसे

व्यावहारिक पैशांची कामना बाबांना कधीच नव्हती. त्यांना भक्तांकडून हवे असलेले दोन पैसे, म्हणजे निष्ठा व सबुरी. गुरुरुपदी सबळ निष्ठा ठेवून आपले काम प्रामाणिकपणाने करा ! तसेच सुबुरीदीण मुनब्यप्राणी यशस्वी होऊ शकणार नाही. सबुरी धरल्याने पाप-ताप-दैन्य दूर होऊन भय-भीती लय पावते. श्रद्धा म्हणजे निष्ठा, सबुरी म्हणजे धीर अथवा धैर्य. श्रद्धा व सबुरी हे दोन पैसे आपण बाबांना गुरुदक्षिणा म्हणून अर्पण करू या.

फळांतील झानगर

साईंबाबांनी रामफळ व सीताफळ यांतील झानगर सेवन करावा, असे सांगितले आहे. रामफळ झानाचे प्रतीक, तर सीताफळ भक्तीचे प्रतीक. झानमार्ग श्रेष्ठतम व कलदायी. रामफळाचा देठ हा फळांत थेटपर्यंत असतो. तसे सखोल झानी व्हा !

निरपेक्ष भोळा भक्तिभाव म्हणजे सहजासहजी बी पेरून येणारे सीताफळ. श्रद्धा ठेवून भक्ती केली तर सीताफळासारखे मधुर अनुभव येतील.

साईंची प्राणी-भावना

कासवी आपल्या पिलांचा सांभाळ दुरुनच नजरेने करते, नजरेची उब व माया देते. मांजरी आपल्या पिलांदर गुरुरुते, रागावते, नंतर प्रेमाने जवळ करून दूध पाजते. साईंमाऊली व साईंभक्तांचे नाते हे असेच असावे.

अन्नदान - श्रेष्ठ दान

बाबांनी सर्वात श्रेष्ठ दान म्हणून अन्नदान सांगितले आहे. अन्नदानाविना बाकीची सर्व दाने अपूर्ण आहेत. बाबा स्वतः कष्ट घेऊन हंडीत अन्न शिजवून दीनदुबळे, अतिथी यांना जेऊ घालीत. स्वतः कष्ट घेऊन शिजविलेल्या अन्नाचे वाटप केल्याने देणाऱ्याला व खाणाऱ्याला दोघांनाही समाधान होते. भुकेलेल्याला अन्नदान केल्याने आत्म्याची शांती होते व तो आत्मा दुवा देतो, असे बाबांचे सांगणे आहे.

नरदेहाचे माहात्म्य

मानवाने देहाचा भीपणा सोडावा. देहाला एक सेवकरी मानवे. निर्वाहापुरते त्यास देऊन आध्यात्मिक उन्नतीकडे त्यास वळवावे. कर्तव्य करीत साईंनाम ध्यावे व, जमेल तेवढे दुसऱ्याचे भले करावे.

उदीचा महिमा

समर्थ साईंबाबांनी आपल्या सामर्थ्याने भशिदीत अग्रि प्रज्वलित केला व त्यातील तयार होणारी राख, म्हणजे उदी हे रामबाण औषधी झाले. साईंबाबा सर्वाना औषध व प्रसाद म्हणून उदी देत, नितांत श्रद्धेने उदी ध्या अन् कल्याण करा, असे बाबा भक्तांना सांगत. आजही उदीची प्रचिती साईंभक्तांना येत असते.

साईंची दया - साईंचे प्रेम

“प्रेम द्यावे, प्रेम ध्यावे” ही साधी शिकवण बाबांची. प्रेमाने, सेवेने, गोड बोलप्याने जग जिंका, हीच खरी शिकवणूक आपल्या स्वतःच्या आचरणातून साईंबाबांनी सर्वाना दिली. तसेच साप, दिंचू यांसारख्या विषारी दुष्ट प्राण्यांमध्येही परमेश्वर असतो. त्यांवरही दया करा, असे बाबांनी सांगितले आहे.

बाबांच्या भिक्षेचा अर्थ

आपल्या भक्तांना गृहस्थ धर्माचे आचरण शिकवावे, “अतिथी देवो भव” याचे स्मरण करून द्यावे म्हणून बाबा भिक्षा मागत. आपल्या घरातील शिजलेले अन्न गृहस्थाने प्रथम वैश्यदेव (अग्रिदेव), अतिथी, ब्रह्मचारी यांना द्यावे व मग स्वतः सेवन करावे. याची पूर्तता आपल्या भक्तांकडून व्हावी हा भिक्षा मागण्याचा अर्थ होय !

भूतमात्री भगवंत

बाबा नेहमी सांगत, प्रत्येक प्राणीमात्रात इश्वराचे रूप पहा ! श्वान, सूकर, गई, मुऱी, माशी, जलचर द्वा सर्व रूपांत भला पहा ! आपल्या सात्रिध्यात जे जे येतील त्यांचे अन् आपले जन्मजन्मांतरीचे ऋणालुंबंध असतात. आपल्याजवळ जे काही असेल ते त्याला प्रेमभावाने अर्पण करा, म्हणजे परमेश्वराला सर्वकाही मिळाले.

साईंचा राग व अनुराग

साईंबाबा कधी कधी आपल्या भक्तोवर रागवत. परंतु त्यांचा तो राग वरकरणी असे. त्यांच्या रागाचे रूपांतर लवकरच अनुरागात होई. आई रागे भरली तरीसुद्धा लेकरव्य हितच चिंतते, तद्वत बाबांचे असे. त्यांनी व्यक्तीचा राग कधीच केला नाही, तर वृत्तीचा राग केला. भक्तांच्या प्रवृत्ती नष्ट

(पृष्ठ क्र. ५३ वर)

श्री साईप्रेरणेतून झालेले स्फुरण

- श्री. शाम जुवळे
दादर (प.), मुंबई.

एक अलौकिक व्यक्ती

जंगमध्ये जन्म घेणे म्हणजे लौकिकाशी संबंध जोडणे हे ओघानेच येत असते. जीवाच्या नाण्याची दुसरी बाजू म्हणजे जग होय ! जीव आणि जग हे नाणे जीवन घडवित असते. या नाण्यामुळे जीवनात पैसा हा महत्वाचा घटक बनला आहे. पैशाविना जीवन अडकून पडल्यासारखे होत असते. कुठल्याही कार्याला पैशाचा आधार आवश्यक असतो. पैशामध्ये तारकशक्तीप्रमाणे मारक-शक्तीसुल्ला भरलेली नित्य आढळते. पैशाच्या तारकशक्तीचे सहाय्य घेत असता त्याच्या मारकशक्तीकडे लक्ष ठेवून सतत दक्ष रुग्णे लागते. दक्ष न राहिल्यास पैसा अनेही घडवून आणीत असतो. “अर्थाचा अनर्थ आणि भागवताच्या धिंध्या” ही प्रचलित म्हण पैशाविकयी दक्ष रहाण्याची शिक्कण देत आली आहे.

जीवनात पैशाविषयीची दक्षता घेतल्यास जीवन सुसह्य होण्यास आवश्यक ती मदत मिळत असते. पैशाविना जीवने भारभूत होत असते. त्याच्यप्रमाणे पैशाचा अतिरेकी भार जीवनात दवाव आणि तणाव आणीत असतो. बुद्धीची खरी कसोटी येथे लागत असते. पैशाच्या या महत्वाच्या कसोटीस यशस्वीपणे तोँड देण्यासाठी ‘सत्संग’ हाच एक अतिशय प्रभावी असा उपाय आहे.

अलिकडे सत्संगाला विकृत स्वरूप प्राप्त झालेले दिसून येते. याचे प्रमुख कारण पैशाचा अतिरेकी मोह है आहे. मोह नेहमीच विनाश घडवून आणीत असतो. म्हणून मोहाच्या क्षयाने मोक्षप्राप्तीला प्रारंभ होत असतो. मोहक्षय म्हणजे ‘मोक्ष’ होय ! सत्संग म्हणजे केवळ बाह्य चांगुलपणाच्या व्यक्तींचा मेळावा नव्हे. सत्याचा ज्या व्यक्तीला संग जडला आहे तीच व्यक्ती सत्संगी असे म्हणता येते. पर्यायाने ईश्वराचा

संग हाच व्यक्तीचा ‘सत्संग’ ठरतो. सत्याचे पालन करणे ही सर्वात कठीण गोष्ट आहे. सत्याचे पालन करणाऱ्या व्यक्तीच्या अंगी सर्वोच्च प्रतीचे धैर्य, निर्भयता, त्याग, पावित्र्य, शुचिभूतपणा वैरेसारखे सदगुण असावे लागतात. यामुळे देहधारी व्यक्तीला सत्याचे पालन करणे जवळजवळ अशक्यत्व असते. अवतारी पुरुषच अखिल विश्वावर निःस्वार्थ बुद्धीने निर्वाजि प्रेम कल शकतात. लौकिकात वसत असताही ते अलौकिक असतात. पैशाप्रमाणे नावलौकिकाचाही मोह त्यांना मुळीच असता नाही.

श्री साईबाबा हे अलौकिक महापुरुष होते. त्यांच्या ठायी पराकारेची आत्मियता होती. त्यांचा प्रेमळ सहवास भक्तांना हवाहवासा वाटे. त्यांच्या चालण्या-बोलण्यात गोडवा भरलेला असे. त्यांची अमृतवाणी कानावर पडावी म्हणून भक्त घारी दिशांमधी त्यांच्याकडे धाव घेत असत. त्यांच्या सहवासात भक्तांच्या जीवनाला माधुरी प्राप्त होत असे. कठोरपणा टाकून भक्त एकमेकांशी प्रेमळतेने बोलू लागत. भक्तांच्या जीवनातील हे परिवर्तन म्हणजे बाबांनी जगाला करून दाखविलेला एक महान चमत्कार होता. भक्तांचे हृदय हे बाबांचे खास वस्तीस्थान होते व आजही आहे. यामुळे बाबांचे अस्तित्व अमर झाले आहे. हे या अवतारी महापुरुषाचे खास वैशिष्ट्य होय !

देहबुद्धीने जी व्यक्ती स्वतःचा देह कालापहरणापासून बाचवू पहाते ती स्वतःचे जीवन देहासक्तीमुळे वाया घालवित असते. क्षणाक्षणाला कणाकणाने देह द्विजतच असतो; देहाची ही प्रक्रिया कोणासच थांबविता येत नाही. देह म्हणजे काळाचे भक्तांनी ज्ञान प्राप्त करून घ्यावे हा त्यामारील बाबांचा मंगल हेतू असे. ज्ञान प्राप्त झाल्यावर हीच राख ‘विभूती’ म्हणून

सतत नजरेपुढे ठेवून प्रत्येक व्यक्तीने प्रत्येक क्षण सत्कार्यासाठीच खर्च केला पाहिजे, असे बाबा नेहमी भक्तांना सांगत असत. त्यासाठी ते देवाचे नाम घेण्याचा भक्तांना उपदेश करीत. नाम हे आत्मोन्नतीचे साधन आहे, तसेच नाम हे साध्याही आहे. अखेरचा श्वास देवाच्या नाम-स्मरणाने घेतला जावा, हा हेतू बाबांच्या या उपदेशामागे आहे. नाम घेतल्याने जीव बंधनापासून मुक्त होत असतो. नाम व्यक्तीला अनासक बनवित असते. देवावरील ‘श्रद्धा’ आणि जीवनासाठी अत्यावश्यक असणारी ‘सहुरी’ हे माणसाचे दोन बलवान पंख होत. ह्या पंखांच्या बळावर माणूस चिदाकाशात मुक्तपणाने, तसेच आनंदाने विहार करू शकतो. जीव जगण्याची ही कला बाबांच्यापासून भक्तांनी शिकण्यासारखी अशीच आहे.

व्यक्तीने स्वतःचे जीवन जगत असताना कुटुंब, समाज आणि राष्ट्र-यांचा विचार करावियास हवा. जीवनात सेवा-धर्म अत्यावश्यक आहे. त्यामध्ये सुख असते, तर स्वार्थबुद्धीने माणूस भोगाकडे झुकला जातो. भोगाची परिणती रोगात होत असते. त्याग हा यज्ञ आहे, योग आहे. या योगापासून व्यक्तीला ज्ञान प्राप्त होत असते. ज्ञान हे शब्दातीत असल्यामुळे स्वयंभू आहे. अज्ञान दूर झाल्यावर उरते ते ज्ञान होय ! राख पुंकल्यावर निखार्याचे तेज आपोआपच उजळून येते. राख म्हणजे धुनीमधील ‘उदी’ होय ! या उदीला अंगारा व विभूती म्हणतात. ही पदित्र आणि पुण्यकारक उदी श्री साईबाबा भक्तांच्या भाडी लावून त्यांना ‘ज्ञान-चक्षु’ची जाणीव करून देत असत. देहाची राख होण्यापूर्वी भक्तांनी ज्ञान प्राप्त करून घ्यावे हा त्यामारील बाबांचा मंगल हेतू असे. ज्ञान प्राप्त झाल्यावर हीच राख ‘विभूती’ म्हणून

ओळखली जाते. नराचा 'नारायण' बनविण्यासाठी बाबांचा हा उपाय असे. म्हणून बाबा गीतेचा स्पष्टार्थ नानासाहेब चांदोरकर यांना समजावून देत असता 'ज्ञान' या शब्दापाठी असलेला 'अ'कारार्थीचा अवग्रह (अ) भ.गी., अ. ४ था - श्लोक ३४ - (श्री साईसचरित, अ. ३१, ओवी ४४) ध्यानात घेण्यास आग्रहाने सांगत होते. 'ज्ञान' हा शब्दांचा विषय नसल्यामुळे त्याची व्याख्या शब्दांत करता येत नाही. संत ज्ञानेश्वर ज्ञानेश्वरी ग्रंथात म्हणतात (अ. ४ था) की मनाचे मनपण आणि बोलाचे (शब्दांचे) बोलपण लय पावल्याचिना ज्ञान प्राप्त होत नाही. संकल्प-विकल्प मनात सारखे थैमान घालीत असतात. परिणामी मन दोलायामान बनून अस्थिर व अस्वस्थ होत असते. मन देवाच्या चरणी लीन होवून लय पावले असता त्याचे 'मनपण' नष्ट होत असते आणि ते ज्ञान ग्रहण करण्यासाठी पात्र ठरत असते. बोल म्हणजे शब्द याचेही असेच आहे. ज्या मनाच्या विचारातून शब्द स्फुरतात ते विचार म्हणजे आल्याचा आविष्कार असल्यामुळे सत्यार्थाने 'आत्म-कथेचे' घोतक. असतात. आल्याचे पुण्य-स्मरण करून उमटणारे शब्द व्यक्तीच्या हड्डीने अबोल असतात. अशारीतीने बोलाचे बोलपण नष्ट होऊन ते बोल ज्ञान-मंदिरात प्रवेश करतात. या मंदिरात भक्ताची व ज्ञानाची भेट घडून येते. 'ज्ञान' हे स्वयंभू आहे, (श्री साईसचरित, अ. ५०) उत्स्फूर्त आहे.

ज्ञान-मार्ग हा रामफळासारखा आहे, तर भक्ति-मार्ग हा सीताफळाप्रमाणे आहे. याचे सुंदर दिग्दर्शन 'श्री साईसचरित' या ग्रंथात (अ. १९, ओवी २६) सुलभपणे केले आहे. हा ग्रंथ म्हणजे कै. गोविंदराव दाभोलकर (हेमाडपंत) यांची आत्म-कथा आहे. 'सर्वदेवतास्वरूप'. असे जे साईबाबा ते या आत्म-कथेचे प्रेरक आहेत. ही बाबांची प्रेरकशक्ती जीवाशिवाची अनमोल भेट घडवून आणीत असते. श्री साईबाबांच्या चरणी अनन्यभावे नतमस्तक झाले असता या भेटीची अमूल्य संधी भक्ताला लाभत असते. लौकिकदृष्ट्या भक्ताने स्वतःचे

अस्तित्व बाबांपासून वेगळे न काढता व बाबांच्या मंगल-चरणी ते अस्तित्व संपूर्ण शरणागतीने विलीन केले असता भक्ताच्या मनाचे 'मनपण' आणि बोलाचे 'बोलपण' नाहीसे होवून भक्त कुरुत्याही मोठात न सापडता याच जन्मी मुक्त होत असतो, हे श्री साईपणीत सत्य आहे.

मन आणि बुद्धी हे अंतःकरणाचे दोन प्रमुख घटक होत. तेच श्रीकृष्णार्पण केल्याने भक्त हा स्वतःच भगवंताच्या उच्च पदाला पोड्याला जातो, असे भगवदगीता आवर्जून सांगते. हेच महान तत्त्व श्री साईबाबा भक्तांना निरनिराळे उपाय योजून मोठ्या प्रेमाने आणि कळकळीने सांगत असते. श्री साईबाबांचे अलौकिकत्व विश्वापी असल्यामुळे सान्या भक्तांचे लौकिक जीवन त्यामध्ये सहज सामावले जाते. लौकिक हा अलौकिकाचा अल्पसा अंश आहे. अर्थात लौकिक-अलौकिक असा द्वंद्व-भेद शास्त्रप्रणीत नाही. जगाच्या विविधतेत अभेदाने जीवन कसे कंठावे याचे प्रात्यक्षिक श्री साईबाबांनी प्रत्यक्षपणे श्री क्षेत्र शिरडी येथे आचरून दाखविलेले आहे. विविध प्रसंगातून जात असता बाबांनी आपले दैवत्य सिद्ध करून दाखविले आहे. त्यांच्याठार्यी आवड-नावड अशी मुळीच नव्हती. जीवनातील प्रत्येक कर्म त्यांनी त्या कर्मात प्रेम ओतून केलेले आपणास त्यांचे चरित्र बारकाईने अभ्यासून पाहिल्यास आढळून येते. सर्वांचे कल्याण करण्याचाच त्यांचा उद्देश असल्यामुळे कोणाचेही अकल्याण बाबांकडून चुकूनही झाले नाही. हे या अवतारी पुरुषांचे वैशिष्ट्य म्हणून म्हणता येईल. त्यांच्या जीवनात जसे प्रसंग आले तसे त्या सर्व प्रसंगाना ते धैर्याने आणि निर्भयपणे सामोरे गेले. कोणतेही कर्म न टाळण्याकडे त्यांचा कटाक्ष होता आणि यातच त्यांच्या कडक वैराग्यांचे दर्शन आपणास घडते. सान्या जगाला सन्मार्गाने नेणे यात त्यांच्या विवेकाचे दर्शन घडते. विवेक आणि वैराग्य ही जोडी प्रत्येकाच्या जीवनात अवश्य असावयास हवी, अशी शिकवण बाबांनी सर्वांस देयून ठेवलेली आहे.

खाण्याच्या पानाला (विड्याला)

अल्पसा चुना लावतात त्याप्रमाणे थोडा प्रपंच करावयास बाबांची मुळीच हरकत नव्हती, परंतु प्रत्येक भक्ताचा परमार्थ मात्र विड्याच्या पानाएवढा मोठा असावा असे बाबा नेहमी सुचवित असत. प्रपंच म्हणजे देहातील पंचप्राणांचा प्रकाश आणि याच प्रकाशाच्या आधारे माणूस जीवन जगत असतो. प्रत्येकाने या दैवी-देणगीची कृतज्ञतापूर्वक दखल घेतली तर प्रत्येक व्यक्तीस परमार्थ-मार्गावर मुक्तपणे वोटचाल करणे सुलभ होईल यात तिळमात्र शंका नाही. कृतज्ञता अंगी असल्यास ईश्वरी कृपा सहजगत्या लाभते, असा संतपुरुषांचा प्रत्यक्ष अनुभव आहे. कृतज्ञता आणि कृपा यांची जोडी विवेक-वैराग्यासारखी आहे. दार उघडताच जसा सूर्य-प्रैकाशाचा लाभ होतो तद्वत्तच कृतज्ञता दर्शविली असता कृपेचा लाभ होत असतो. कृपा ही प्रारब्धावरही मात करू शकते. निर्देशित केलेल्या काळानंतर बाटलीत जरी औषध शिळ्पक राहिले तरी त्या औषधाचा परिणाम रुणावर होत नाही, त्याप्रमाणे कृपा झाली असता शिळ्पक राहिलेले प्रारब्ध भक्ताला बाधक होत नाही. कृपावंत भक्त आपले जीवन आनंदात घालवित असतो. बाबांच्या कृपेपुढे प्रारब्ध लटके पडते. देवाची कृपा संपादन करणे हा प्रत्येक भक्ताचा जन्मसिद्ध हक्कच आहे. कृपेचे हे अनन्यसाधारण महत्व बाबांनी भक्तांच्या मनावर ठसविले आहे.

"वादावादी नाही वरी।
नको कुणाची बरोबरी।
नसता श्रद्धा आणि सबुरी।
परमार्थ तिळभरी लाभेना ॥"

बाबांची ही शिकवण म्हणजे सान्या अध्यात्माची खाण होय! प्रत्येक भक्ताने स्वतःचे जीवन स्वतंत्रपणे जगले असता त्याचे वैयक्तिक जीवन निष्कलंक बनते. दुसऱ्यावर चिखलकेक केल्याने भक्ताचे जीवन दिघडत असते. वाद घालीत न बसता जीवनात सुसंवाद घडवून आणावा ही बाबांची अमोल शिकवण आहे.

संसारात माया सर्वानांच गांजित असते. माया म्हणजे जी नाही ('मा') ती. बाबा मायेला हरिची माया म्हणून संबोधित

असत. माया म्हणजे प्रकृती, श्रीरामाची सीता होय ! सीतामाई प्रभु रामचंद्राच्या पाठोपाठ त्यांची छाया म्हणून वावरत असे, या प्रेमळ छायेत श्री राम श्रमपरिहार करण्यासाठी विसावत असत. श्री लक्ष्मण हा भक्तांचे आदर्श प्रतीक म्हणून सीतामाऊलीचा आदरयुक्त सन्मान राखून तिच्या पाठीशी आहे. माऊलीची आज्ञा तो शिरसावंद्य मानीत असे. म्हणूनच प्रभु श्री रामाचा सत्संग त्यास जीवनमर लाभला. बाबा भक्तांना श्री रामाचा आदर्श डोळ्यासमोर ठेवून जीवन निष्कलंक राखण्याचा सदुपदेश करीत असत. भक्तांना निर्व्यसनी बनविण्याची बाबांची हातोटी विलक्षण होती. जीवनाशी सामना देताना प्रतिकारयुक्त निषेध करण्यास बाबांचा प्रत्यवाय नव्हता. ते स्वतःच गैरवागृहीक सहन न करता जोराचा प्रतिकार करून त्वेषाने चढून उठत असत. अर्थात् हा प्रतिकार भक्तकल्याणास्तव असे, यात शंका नाही. प्रतिकार करताना मनाचा तोल ढळून देता अंतर्शांती अढळ राहील याची दक्षता असावी, अशी बाबांची शिकवण असे.

प्रत्येक व्यक्तीचे जीवन जरी बाह्यदृष्ट्या देगळे दिसत असले तरी ते विश-जीवनाशी निगडीत असावे अशी बाबांची जी जीवनदृष्टी होती ती खासच आत्मानंद-प्रदायक अमृत-दृष्टी आहे.

श्री साईबाबा हे अवतारी पुरुष असल्यामुळे मानवजातीच्या दृष्टीने शब्दातीत होते. निर्गुण-निरकाराने सुगुण-साकार होवून मानवाच्या कल्याणार्थ पृथ्वीतलावर जन्म घेतला होता. मानव हा कर्माच्या परिणामातून जन्मास येत असतो. अवतारी पुरुष स्व-संकल्पाने जन्म घेत असतो. बाबांचा हा वज्ज-संकल्प होता. अजन्मा जन्मास येवून जीवनाचा आदर्श मानवापुढे ठेवीत असतो. जीवन म्हणजे खाणे-पिणे, चैन करणे, निद्रा-सुखोपभोग घेणे नव्हे, जीवन हे एकसंघी आणि कल्याणार्थच असावे लागते.

आजच्या धावपळीच्या आणि संधर्षाच्या भयानक काळात जीवनाची वरील व्याख्या माणूस विसरल्यामुळे बाबांना जन्म घेण्याचे दिव्य प्रत्यक्षपणे करून दाखवावे लागले.

श्री साईबाबा हे शुद्ध ब्रह्म असल्यामुळे शब्दांच्या पलीकडले होते. 'शब्द' हा विषय त्यांना स्पर्श करून शकल्यामुळे बाबा हे स्वतः 'अक्षर-ब्रह्म' होते आणि आजही आहेत. बाबा अमर आहेत.

अखिल विश्व हे बाबांचे 'श्री साई-निकेतन' आहे. या परब्रह्माच्या श्वासातून निघणेर प्रत्येक अक्षर म्हणजे 'श्री साई-

'निवेदन' होय ! वेद हे जसे अपौरुषेय मानले आहेत तसेच ॐकारस्वरूपी श्री साईबाबा यांचे 'निवेदन' हे वेदसमान आहे. त्यांचे समग्र जीवन हाच त्यांचा विश्वाला प्रेमाने दिलेला 'दिव्य-संदेश' आहे. त्याप्रभाषेच

'सत्य' हा बाबांचा आचार आहे.

'धर्म' हा बाबांचा प्रवार आहे.

'प्रशांती' हा बाबांचा स्वमाव आहे.

'प्रेम' हे बाबांचे प्रत्यक्ष स्वरूप आहे.

'अहिंसा' हे बाबांचे ब्रीद आहे.

'आत्मियता' हा बाबांचा जिव्हाळा आहे.

'कल्याण' करणे हे त्यांचे सहज-कर्म आहे.

'स्वकियता' हे त्यांचे विश्वाशी.

जोडलेले नाते आहे.

'एकजूट' हे त्यांच्या विश्व-मनाचे द्योतक आहे.

'अभेद' ही त्यांची विश्वाकडे पहाण्याची कृपा-दृष्टी आहे.

'अमय' हे त्यांचे विश्वाला दिलेले वचन आहे.

'श्रद्धा आणि सद्गुरी' ही त्यांची विश्वाला दिलेली शिकवण आहे.

दिव्य दर्शन

विश्वाचे दर्शन हे परमेश्वराचे सुगुण-साकार स्वरूपाचे दिव्य-दर्शन होय ! या पावन दर्शनाद्वारे निर्गुण-निरकार परमेश्वराचा साक्षात्कार होत असतो. म्हणून प्रत्येक व्यक्तीने, म्हणजेच पर्यायाने अमृत-पुत्राने निष्कलंक राहून मानव-जीवनपासून माध्यापर्यंत सुखरूप पोहोचण्याचा प्रयत्न केलाच पाहिजे.

गोड संसार हाच सुखी संसार होय !

आला पहाटेचा वारा !

शांति घेवूनिया घरा !

जाग आली जाणीवेला

मन उभारी पिसारा ॥१॥

साईचाच खेळ सारा

मन पहाते पसारा ।

भेद नाही ठेवियेला

यर्ज अमृताची घारा ॥२॥

अर्थ लाभे या संसारा

क्षेत्र शिरडीच्या माहेरा ।

राग-द्वेषा नाही थारा ।

स्वर्म पृथ्वीचा हा खत्ता ॥३॥

याहे अर्नदाचा झरा

प्रेमभावे झरझरा ।

जिल्हाल्याच्या या संसारा

साई देतसे आसरा ॥४॥

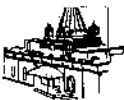
गोडी येई या संसारा

नाही कशाचा बंधारा ।

सर्व सुखाच्या आगरा

मन घोकळे दिहारा ॥५॥

मादान श्री साईनाथास अनन्यामावे शरण जावून त्यांच्याच पावन चरणांवर आपले पवित्र मन प्रेमभावे बहावे, हाच सुखी संसाराचा महान आणि प्रभावी मंत्र होय !

कूर्मदृष्टी

कूर्म म्हणजे कासव. कासवाची दृष्टी इंद्रियातीत मानली जाते. मानवाप्रमाणे काही प्राण्यांना इंद्रियातीत ज्ञान असते, असे यावरुन दिसून येते. कासवीण तिच्यापासून तिची पिल्ले दूर अंतरावर वसत असली तरी त्याचे पालन-पोषण केवळ स्वतःच्या दृष्टिक्षेपाने करीत असते. अखिल सृष्टीमध्ये हृषीचे किंती महत्त्व आहे, हे यावरुन दिसून येते. परमेश्वराने निर्माण केलेल्या सृष्टीमधील हृषीला एवढे महत्त्व आहे तर परमेश्वराची कृपाहृषी याहूनही श्रेष्ठ आहे यात तिळ्मात्र शंका नाही.

सम-दृष्टी हीच शुभ-दृष्टी असे निश्चितपणे म्हणता येते. ज्या व्यक्तीने सुख-दुःख समान मानले आहे त्यालाच सम-दृष्टीचा लाभ होत असतो. त्याच्या शुभ-दृष्टीमुळे कोणाचेही अकल्याण कधीच होत

नाही आणि त्याची कल्याणकारक शुभ-दृष्टी कोणी नष्ट करू शकत नाही. सम-दृष्टीचा माणूस हाच देव होय! माणसासामध्येच देव वसत असतो, परंतु विकारयुक्त हृषीला देव दिसत नाही. देव दिसत नसल्यामुळे त्याच्यावर जगाचा पगडा पडून त्याच्या मनाला जगाची मुरळ पडते, भन भ्रमिष्ट होते आणि भ्रम आलेल्याला ब्रह्म दिसत नाही. असा अभागी माणूस प्रपंचात किड्याप्रमाणे वळवळत प्रपंचातच नाश पावतो. परमार्थाची गोडी लागल्याविना माणसाला प्रपंचाचा भ्रम सोडता येणे शक्य होत नाही.

हरघडी भनामध्ये भय वसत असले म्हणजे दृष्टिदोष संभवतो. भय म्हणजे विकार होय! आप-पर भाव मनामध्ये भय निर्माण करीत असतो. अद्वयता म्हणजे अभय होय! अंगी नीतिमत्ता असली म्हणजे

माणूस विनम्र होत असतो आणि विनम्र माणूस निःस्वार्थपणे जगातील सर्व मर्यादांचे पालन करून अमर्याद दैवी-शक्तीचा लाभ करून घेत असतो.

अमर्याद दैवी-शक्ती लाभलेल्यांची आणि या दैवी-शक्तीचा जगाच्या कल्याणासाठी वापर केलेल्या महापुरुषांची नावे सांगावयाचीच झाल्यास श्री साईबाबांचे पुण्यस्मरणपूर्वक नाव सर्वप्रथम नजरेसमोर येते. आज सर्व जगभर भक्तांच्या हृदय-सिंहासनावर बाबांचे स्थान विराजमान झालेले दिसत आहे.

बाबांची कृपाहृषी आज जगाचा समतोलपणा सावरीत आहे. शब्दापलिकडील अक्षर-ब्रह्म म्हणजे श्री साईबाबा होत.

अंतर्यामी

नाम सर्व इंद्रियांत भरून जेव्हा वाहू लागते तेव्हा त्या नामाद्वारे नामधारकाला अंतिंद्रिय शक्तीचा लाभ होत असतो. ही अद्वितीय शक्ती नामधारकाचे नाते थेट एकमेवाद्वितीय अशा परमेश्वराशी जोडीत असते.

श्री साईबाबा हे सर्वांतर्यामी असल्यामुळे वरील शक्तीच्याद्वारे भक्तांचे नाते अतूटपणे त्यांच्या पवित्र चरणांशी सहजगत्या जोडले जाते. भक्तांचे मनोगत पुरविष्णुच्या बाबतीत बाबांचा हातखंडा आहे, तो या कारणास्तव आहे. भक्तांचे मनोगत जेव्हा बाबा पुरवितात तेव्हा अज्ञानी जनास तो चमत्कार आहे असे वाटते. खरे म्हणजे बाबाच्या विश्व-मनास भक्तांचे भन जोडले

गेले असता असे चमत्कारिक भासणारे अनुभव नैसर्गिकपणे येत असतात. विज्ञान शास्त्रात विद्युतशक्ती जे कार्य करीत असते तेच कार्य ही अंतिंद्रियशक्ती करीत असते, ह्या दोन्ही शक्ती अव्यक्तपणेच आपले कार्य करीत असतात. त्यांचे परिणाम मात्र हृश्य जगात आपल्या अनुभवास प्रत्यक्षपणे येत असतात.

गेल्या वर्षीच्या एप्रिल महिन्यात नऊ तारखेला प्रस्तुत लेखकाचा वाढदिवस होता. पडाटे उलून त्याने बाबांना अंतःकरणपूर्वक वंदन करून त्यांच्या केवळ आशीर्वादासाठी म्हणून प्रार्थना केली. दुपारी बारा वाजण्याच्या सुमारास श्री साईसचिताचा अकरावा अध्याय

(रुद्राध्याय) त्याने वाचून पूर्ण केला आणि पोस्टमनने त्यास हाक मालन रु. ४०/- (रुपये चालीस) 'श्री साईप्रसाद' म्हणून त्यास दिले. ही मनिअर्डर श्री साईबाबा संस्थान यांच्या कार्यालयाकडून आल्याचे त्या पोस्टमनने सांगितले. ही घटना अगदी सहजपणे घडली. परंतु बाबांच्या अंतर्यामित्वाचा प्रत्यय अनुभवास येणे ही गोष्ट येथे अत्यंत महत्त्वाची आहे. बाबांच्या लाभेविना भक्तावर प्रेम करण्याचा हा अंतिंद्रिय-अनुभव आहे. जे कार्य शब्दांद्वारे होण्यासही कठीण ते कार्य बाबा सहजगत्या करून पुढीं मोकळे रहातात. हेच त्यांचे अवतार-कार्य आहे, हेच येथील सत्य होय!

बुद्धी विराम

बुद्धी म्हणजे मनाचा एक भाग आहे. मन ज्या गोटीचा वा घटनेचा विचार करीत असते त्यावर सांगोपांग विचाराने बुद्धीला निर्णय घ्यावयाचा असतो. यादृष्टीने बुद्धीला जबाबदारीने वागणे फार जरुरीचे असते. म्हणून भगवद्गीतेमध्ये मनापेक्षा बुद्धीला श्रेष्ठ मानले आहे. बुद्धी जर विपरीतपणे वागू लागली तर ती विनाशाची खूण आहे असा शास्त्राने मानवाला इशारा देवून ठेवलेला आहे. ज्या व्यक्तीला स्वतःचा विनाश टाळावयाचा आहे त्या व्यक्तीने स्वतःची बुद्धी अहंकारापासून, ढोंगीपणापासून, तसेच आसलीपासून दूर ठेवाची हेच सूझपणाचे ठरते. अशा सूझ व्यक्तीच्या अंगी विनय शोभून दिसत असतो. विनय हा व्यक्तीचा मूल्यवान ठेवा होय! अशा विनयाला जगात तोड नाही. अशा व्यक्तीची बुद्धी विराम पावल्यामुळे अशी व्यक्ती इच्छा-संग्रहापासून दूर राखली जाते. अशी व्यक्तीच जगात स्वतःचे जीवन सुख-शांतीने जगू शकते.

ज्ञान हे अनुभव-शुद्धतेचे असले म्हणजे व्यक्तीचे शील पावित्र्य बाळगून असते. शील म्हणजे संरक्षणार्थ योजिलेला शिलेदार व जीवनाचा शिल्पकार होय! ज्ञानपेक्षाही शील श्रेष्ठ दर्जाचे मानले जाते. किंबुना, शीलहीन ज्ञान अहंकार-निर्मितीला कारण ठरत असते. विद्वान व्यक्ती विनयशील असावी लागते. विद्या विनयाने शोभादायक ठरते. आधुनिक विज्ञान-शास्त्रापेक्षा अध्यात्म-शास्त्र श्रेष्ठ मानतात. त्याचे कारण विज्ञान-शास्त्राला धोका संभवतो, तर अध्यात्म-शास्त्र संपूर्णतया निर्भय असूते. विज्ञान-शास्त्र बाह्य गोटींना अवास्तव महत्त्व देत असते आणि त्यामुळे व्यक्तीचे अंतरंग उपेक्षिले जाते. अध्यात्म-शास्त्र अंतरंग स्वच्छ व पवित्र ठेवयासाठी योजिलेले असल्यामुळे बाह्य घटना अंतरंग विघडविण्यास असमर्थ असतात. सत्यदृष्टीने पढाता अंतरंगावर बाह्य आधारित असते. म्हणजेच बाह्य अधेय असते. बुद्धी विराम पावण्यासाठी अध्यात्माचा आधार घेणे आवश्यक ठरते.

अर्धविराम वा पूर्णविराम दिल्यानंतरही लेखन चालू असते. तद्वतच बुद्धीविराम पावल्यावर बुद्धीचे सत्कार्य बुद्धी करीतच असते. किंबुना, विराम पावलेली बुद्धी अधिक सामर्थ्यवान बनून तिची कार्यक्षमता

वाढत असते. इतर वेळची बुद्धी अहंकाराच्या ठिणीने वणवा उत्पन्न करण्यास कारणीभूत होत असते. विराम पावलेली बुद्धी अहंकारहित असल्यामुळे निर्भय आणि निरामय असते.

सद्भाव आणि सदाचार

कोणतीही व्यक्ती दोन बाजू घेवूनच जन्मास येत असते; देहाचा आतील भाग व बाहेरील भाग. आतील भागातील विघड हा बाहेरील बाजू. विघडविल्याशिवाय कधीच रहात नाही आणि बाहेरील विघड आतल्या बाजूस बाधा केल्याविना रहात नाही. हेच 'सत्य' श्री साईबाबांनी श्री क्षेत्र शिरडी येथे साठ वर्षांहून अधिक काळ वास्तव्य करून सर्व जगास प्रत्यक्षपणे दाखवून दिले आहे. बाबा प्रत्येकाचे बाह्य निरीक्षण करून त्याच्या आतील बाजूचा विघड त्याच्या नजरेस आणीत असत. सद्हेतू हा की त्याने आपले बाह्य आचरण सुधारलू आतील विघड दुर्लस्त करावा. अत आणि बाहेर यामधील अंतर जेवढे कमी ठेवता येईल तेवढे. अज्ञान दूर होवून ज्ञान बाढीस लागत असते. हाच 'साई-सिद्धांत' आहे.

'भाव तेथे देव' याचा स्पष्टार्थ असा की शुद्ध आणि पवित्र भाव म्हणजेच 'देव' होय! 'भाव' सुधारण्यासाठी कसोशीचे प्रामाणिक प्रयत्न करणे अगदी जरुरीचे आहे. 'यत्न' म्हणजेही 'देव' होय! म्हणून समर्थ रामदास म्हणतात, "यत्न तो देव जाणावा." प्रयत्नांती परमेश्वर गवसतो.

(पृष्ठ क्रमांक ४८ वर्लन)

करून ते त्यांना सन्मार्गाला लावत.

प्रासादिक ग्रंथ

श्री साईसत्त्वरित

कृ. गोविंद रघुनाथ दाभोलकर उर्फ हेमाडपंत यांच्याकडून साईबाबांनी लिहवून घेतलेला ग्रंथ 'श्री साईसत्त्वरित' होय. या ग्रंथाचे ५३. अध्याय झुसून त्यात साईच्या लीला वर्णन केलेल्या आहेत. गोड आख्यायिका, मधुर लहान-मोठ्या कथा

नशिबाने व्यक्ती सुस्थितीत वसत असली तरी त्या सुस्थितीचा लाभ इतरांसही देणे यात संस्कृती साठविलेली आहे, हे लक्षात ठेवून जीवनात स्वतःचे आचरण शुद्ध व पवित्र ठेवावे लागते. शुद्ध आचरण म्हणजे देव-पूजन होय!

श्री साईबाबांनी मानवता धर्माचा प्रचार करीत असता 'सत्य' प्रत्यक्षपणे आचरणात आणले होते. बाबांनी या धर्माचा कोरडा प्रचार न करता शुद्ध प्रेमाने भरलेल्या आणि जिवाळ्याने ओथंबलेल्या शब्दांत लोकांना या धर्माची खरी शिकवण दिली होती. 'साक्षरता' मोहिमेचा प्रचार होत असता बाबांची ही प्रेमक्षण नेहमीच ध्यानात ठेवून कार्य केले तर समाज खन्या अर्थाने सुधारण्यास फारसा अवधी लागणार नाही.

बाह्यवृक्षाची रसाळ-गोमटी फळे ही जमिनीतील शुद्ध बीजाची खूण आहे, हे नजरेआड करून घालत नाही.

अंतरीचा शुद्ध भाव बाह्य आचरण सुधारण्यास समर्थ असतो, हेच श्री साईबाबांनी सिद्ध करून दाखविले आहे.

आहेत. ह्या कथांतील साईबोध भक्तांना मार्गदर्शन करीत असतो. तसेच बाबांचे अर्थपूर्ण बोल व वचने अनमोल आहेत. एकत्री ओवी रोज अनुभवावी अशा रसाळ ओव्यांनी परिस्पृष्ठ ग्रंथ आहे.

साई-अमृत

प्राण्यांवर, पश-पक्ष्यांवर प्रेम करा, कारण माणसांतील माणुसकी त्यांच्यात भरपूर असते आणि माणसांतील हेवेदावे, दुष्टावे, अप्पलपोटेपणा मात्र त्यांच्यात मुळीच नसतो.

साईभक्तीत साईची शिकवण दिसायला हवी !

- श्री. प्रकाश रेळेकर
पैण, रायगड.

गेल्या काही वर्षांत श्री साईबाबांच्या भक्तांमध्ये वाढ झाल्याचे दिसून येते. शिरडीला विविध स्तरांतून व ठिकाणांहून भक्तमंडळी दररोज मोठ्या संख्येने येत असतात. उत्सवाच्या वेळी येणाऱ्या भक्तांची तर मणी नाही. याचप्रमाणे शेगाव व अकलकोट येथेही दर्शनासाठी असंख्य भक्त जात असतात. घरी, दुकानात, वाहनात इत्यादी ठिकाणी श्री साईबाबांचे फोटो लावले जातात, नावे लिहिली जातात. भक्ताने हा तीनही समर्थाना योग्यप्रकारे जाणून तसे वर्तन करून केलेली भक्ती फलप्राप्ती करून देते. तसे न केल्यास ती विकृत स्वरूप धारण करते. मी एक साईभक्त असल्याने सध्या श्री साईभक्तीबाबत जे काही पहायला मिळते ते मनाला सतत टोचल्याने या लेखाद्वारे काही सांगू इच्छित आहे.

भक्त ज्याप्रमाणे दैवताकडून काही अपेक्षा करतो त्याप्रमाणे त्या दैवताचीसुद्धा भक्ताकडून अपेक्षा असतेच. शिरडीच्या वाच्या केल्या, देवधर्म करताना मोठा खर्च केला, मोठमोठे हार घालें, गाड्यांवर/घरांवर (श्री साईकृपा वैरे) नावे लिहिली, ग्रंथाची पारायणे केली एवढ्याने श्री साईभक्ती पूर्ण होऊ शकत नाही व एवढी भक्ती करून उपयोग नाही, असा समज होतो. खन्या मुरुकृपेसाठी श्री साईबाबांना अभिप्रेत अशा वतनाची भक्तीला जोड देणे अगत्याचे आहे. या दैवताची भक्ती स्वस्त व सोपी नाही. श्री बाबा देहधारी असताना सहजासहजी कोणाला प्रसन्न झाले नाहीत. एकदा त्यांची कृपा झाली की आपण सुटलो असे घडले नाही. श्री साईबाबा, श्री स्वामीसमर्थ व श्री गजानन महाराज यांची कृपावटी प्राप्त करून घेतलेले भक्त त्यांची लक्षणे दुर्गुणांकडे झुकल्यास अवकृपा होऊन महाराजांच्या सान्निध्यातून याहेर घालविले गेले/दूर रेजते गेले, अशी

उदाहरणे आहेत. म्हणजेच त्यांची कृपा आपल्यावर रहण्यासाठी त्यानुसार वर्तन ठेवणे अभिप्रेत आहे.

श्री साईबाबांचे जीवनदर्शन व महती जाणून घ्यायची असेल तर कै. श्री. अणगासाहेब दाभोलकर यांनी लिहिलेला श्री साईसद्वरित हा ग्रंथ, श्री दासगण्णरचित विविध ग्रंथ, व श्री साईबाबा संस्थानतर्फे प्रसिद्ध होणारे 'श्री साईलीला' नियतकालिक यांचा अवश्य अभ्यास करावा. त्यात वाचलेले इतरांना सांगावे. या वाचनातून मी घेतलेला बोध असा की, धनसंपत्तीची लालसा व प्रदर्शन श्री बाबांना मान्य नव्हते. 'कोणी कोणास छदमी बोलले तर मज येते तात्काळ दुखणे', असे श्री बाबा नेहमी म्हणत असत. भक्तांच्या टायी श्रद्धा व सुबुरी, तसेच दया, क्षमा, शांती असावी. वृत्ती, वर्तन, कृती, सभापण यातील चांगुलपणावर त्यांचा विशेष भर असे. आणखीही कितीतरी बोध सांगण्यासारखा आहे, पण लेख वाढेल म्हणून पुढील मुदद्याकडे वळतो.

एकीकडे श्री साईबाबांचे नाव व फोटो वाहनावर, घरावर व दुकानावर लावायचे व बाजूलाच लिंबू-मिरची बांधायचे, असे का? समर्थांच्या भक्ताला ह्या गोष्टीची गरज काय? जीप-टेप्सांमध्ये श्री बाबांचे फोटो/नाव लावायचे व त्यातून प्रवास करणारांकडून गैरवाजवी माडे भाऊन घ्यायचे, प्रसंगी उद्घटपणाचा कल्पस करायचा, एखाद्या गरजूला शक्य असूनही मदत न करणे अथवा झिडकारणे, व्यवहारात सपशेल लबाडी करणे, सज्जन, सरळमार्गी व दुबळ्या लोकांना शक्तिप्रदर्शन करून त्रास देणे, निंदा करणे, माझे माझे करण्याची प्रवृत्ती ठेवणे असे अनेक दुर्गुण साईभक्ताला शोभनीय होतील का? अशांची भक्ती ते स्वीकारतील का? आता आपणांची उदाहरणे पढा! शिरडीसारख्या

पवित्र ठिकाणी आपण शिस्त/सौजन्य पाळतो का? तिथले पावित्र्य जतन करण्याचा प्रयत्न करतो का? खरोखरीच विचार करण्यासारखे प्रश्न आहेत. मदिरामध्ये श्री बाबांची आरती चालू असताना स्पीकरवरील स्वरांना अनुसरून नीट उचार न करता खड्या आवाजात विसंगत शब्दोचार करून, तसेच प्रार्थनेची चाल बिघडवून इतर भक्तांच्या प्रार्थनेत व्यत्यय आणणे, मोठ्या किमतीचा हार श्री बाबांच्या मूर्तीला लावून तो गाडीला लावण्यासाठी भागणे, पिक्चरचे तिकिट भिळ्यावे तसे दर्शन/महाप्रसाद इत्यादींच्या वेळी वागणे, ट्रॉसिट सेंटर समजून शिरडीला जाऊन स्वैर वर्तण्यूक करणे अशा कितीतरी गोष्टीमुळे खन्या भक्तांना त्रास सहन करावा लागतो. श्री साईबाबांच्या नावाने अमुक मजकूराची २१ पत्रे लिहून पाठवा म्हणजे तुमचा असा फायदा होईल व तसे न केल्यास तोटा होईल व सोबत १/२ उदाहरणे. असे करणाऱ्या व यावर विश्वास ठेवण्याच्यांना साईभक्तांनी त्यापासून परावृत्त केले पाहिजे.

श्री साईभक्ती आज घराघरात पोहोचली आहे. साईभक्तांमध्ये जागृती करण्याचे काम अभ्यासू भक्तांनी करावे. स्वतःला समजलेले साईबाबा इतरांना समजावून सांगावेत. श्री साईबाबा भक्ती, सद्वर्तन, सद्विचार, संयम, सहनशीलता, निस्पृह वृत्ती इत्यादी गोष्टीची भक्तांकडून अपेक्षा करतात. भपकेबाज व खर्चिक भक्तीचा त्यांना तिटकारा आहे, द्वेष/कपट/निंदा करणारे त्यांना आवडत नाहीत, हे सर्वांना पटवून दिले पाहिजे. माझ्यापुरती भक्ती मी करतोय ना? दुसऱ्याला मी कशाला शिकवू? त्याला पटले तर बरे, असे म्हणून गप्प बसू नये. श्री साईबाबांच्या भक्तीला कमीपणा आणणारे वर्तन साईभक्ताने सहन करू नये, त्याला विरोध करावा, हात नाड्या नेरझाचा भायाचे आहे.

मनाची शांती कशी मिळवावी ?

- श्री. दिगंबर सारंगधर बुलबुले, नांदेड.

मन हे वासनेला उत्पन्न करते. मन कल्पनांचे उगमस्थान होय ! मन आत्म्याची सावली आहे. आनंदाने जगणे मनाच्या प्रसन्नतेवर अवलंबून आहे. मनाला प्रसन्न ठेवणे सोपे नाही. ती एक कला आहे. यासाठी अन्यासाची जरली आहे. सुखदुःख याला मनच कारणीभूत आहे. मनावर नियंत्रण ठेवल्यास यशस्वी जीवनाची वाटचाल करण्याचा मार्ग रापडू शकतो. मन पान्यासारखे चपळ, तर वान्यासारखे लहरी आहे. ते कोटेही स्थिर राहू शकत नाही. मनास खाद्यादी वस्तु मिळाली की लगेच दुसऱ्या वस्तुच्या प्रासीसाठी त्याची धडपड चालू होते. नवीन वस्तुची ओढ अव्याहतपणे चालू असते. ही ओढ ईश्वरभक्तीनेच कमी होते.

नामसंकीर्तन, भजन, कीर्तन, प्रवयन, श्रवण व ज्ञानभक्तीपर शृंथवाचन केले तरच त्याची हाव कमी होते. प्रभुचिंतनच मनाला वाईट विचारापासून अलिस ठेवू शकते.

माणसाच्या मनाच्या अशांतीचे कारण मनच आहे. मनाची अशांती दूर करावयाची असेल तर नास्तिकता काभाची नाही. ईश्वरावर श्रद्धा हवी, आध्यात्मिक व नैतिक मूल्यांची गरज हवी. ह्या सर्वावरुन श्रद्धा उडाली की, मनाची शांतीही सोडून जाते.

आजचा भनुष्य आत्मपरीक्षण करीत नसल्यामुळे त्याला स्वतःची चूक हुडकून काढता येत नाही, मग ती दूर करणे पुढीची गोष्ट आहे. आध्यात्मिक उन्नती झाली नाही तर वित्ताची अस्वस्थता होणे स्वाभाविक आहे.

चिंतन करणे व कोणत्याही संस्काराने संस्कारित होणे ही मनाची प्रकृती आहे. म्हणून मनावर चांगले संस्कार घावेत यासाठी बालपणाणासूनच तसे वळण पूर्वीच्याकाळी लावीत असत. मन निरायलंब कधीच राहात नाही. कोणत्यातरी संस्कारात ते गुंतलेले असते. त्याला, कोणतेतरी आलंबन हवेच, मग भगवत्चिंतन करा की ऐहिक विषयाचे चिंतन करा ! विषयाच्या चिंतनाने काय लाभ होणार ? म्हणून उद्घार करणारे भगवत्चिंतनच त्याच्याकडून करवून घ्यावे. भगवंताचे स्मरण, ध्यान हे मन करील तरच ते स्थिर होईल, हे उघड आहे.

मनास भगवंताकडे वळविले नाही किंवा

भरकूदू दिले तर हजारे संकल्पांचे तरंग त्यात उठातात. कारण माणसात जोपर्यंत प्राण आहे तोपर्यंत हे मन आहेच. मनाच्या मागे संकल्पांची अखंड साखळी चालूच राहते.

मन दोन प्रकारचे संकल्प करते : शुद्ध व अशुद्ध. यातील कोणते संकल्प ठेवावे याचा निर्णय बुद्धी देते. बुद्धी हा तराजू आहे. बुद्धीचा वापर न करता मनाच्या म्हणण्याधिकारे वागणे म्हणजे बेलगाम घोड्यावर स्थावर होण्यासारखे आहे. मनाला मारता येत नाही, सुधारता येते. अशुद्ध विचार मनाला चंचल करतात. ईश्वरभक्तीने व ज्ञान-बुद्धीचा वापर करून मनास चांगले विचार करण्याची सदय लावता येते, असे संतवचन आहे.

मनाला चांगले वळण लागल्यावर चांगली कामे होणारच. दुसऱ्याच्या सुखाने सुखी व्हा ! दुसऱ्याच्या दुःखात सहभागी होवून त्याचे दुःख कमी करा ! असे केले तरच शांती व स्थिरता लाभेल. अशा स्थिर माणसाचे आत्मबलही वाढते. आत्मबलसंपत्र माझूस कोणतेही अवघड काम सहज साध्य करू शकतो.

म्हणून मनाला शांत, स्थिर व प्रसन्न ठेवण्याची कला प्रव्यत्नपूर्वक मिळविणे जरुरीचे आहे. हेच मन विषयाकडे लावले की मनुष्य बद्ध होतो, तर परमात्म्याकडे लावले की मुक होतो.

मनाच्या ठेवणीधिकारे मनुष्य ज्ञानी व अज्ञानी होतो, यासाठी मनालाच माणूस समजावे. मन अदृश्य व वेगवान असल्यामुळे त्याला वायुसुत असेही म्हटले आहे.

मनुष्याला शांत, स्थिर व समाधानी जीवन जगावयाचे असेल तर मनाला ईश्चिंतनात आंकड बुडवा ! उच्च आध्यात्मिक जीवनाचे अनुसरण करणाराचे मानसिक आरोग्य टणठणीत राहील, हे काय वेगळे सांगावे !

(पृष्ठ क्र. ४७ वरून)

लवते तोंच दुसऱ्या टोकाकडून प्रगट होणे असे अनेक चमत्कार नाटकात आहेत. भजने आहेत. त्यात बाबांची पालखी निघेते तो प्रसंग म्हणजे 'कलायर्मेक्स' आहे. आपण

प्रत्यक्ष १०० वर्षांपूर्वीच्या वातावरणात आहोत असा सारखा भास होत असतो. नाटकात एकदर ३५ कलाकार आहेत. एवढ्या कलाकारांचे स्टेजवरील नाटक आजमितीस मराठी व्यावसायिक रंगभूमीवर नाही. कोणत्याही निर्मात्यास आर्थिकदृष्ट्या इतके कलाकार ठेवणे परवडणार नाही. परंतु या कामात व्यवहार पाहिला जात नाही. नफा-लोटा पाहिला जात नाही, फक्त जोपासली जाते साईबाबांवरील श्रद्धा ! हे सर्व या नाटकाचे निर्माते/दिग्दर्शक कुमारसेन गुसे यांच्याशी प्रत्यक्ष बोलल्यावरच केळले. कुमारसेन गुसे यांना वेळोवेळी बाबांनी अप्रत्यक्षरीत्या सहाय्य केलेले आहे. प्रत्येक प्रयोगास बाबा हजर असतात. आनंदी बाबांचे शिरडीतले स्थान जागृत करतो, असा कुमारसेन यांचा दावा आहे. सर्वच कलाकारांची निवड योग्य वाढता. त्यातल्यात्यात श्री बाबा, म्हाळ्यापाती, अद्युलबाबा, मेघा, शामा, बायजाबाई ह्या व अशा अनेक कलाकारांची निवड, त्यांची वेषभासा आपण त्या काळात आहोत याची जाणीव करून देते. शिरडीत बाबांच्या आगमनापासून नाटकाला सुरुवात होते, तो शेवट बाबांच्या महानिर्वाणापर्यंत आहे. त्यात बाबांची सर्वधर्मसमभाव या भंत्राची शिकवण प्रक्षेपिते जाणवते, जी आजच्या काळाची गरज आहे, हे बाबांनी १०० वर्षांपूर्वीच ओळखले होते. असे हे नाटक महाराष्ट्रातल्या सर्व साईमत्कांनी आवर्जून पाहिले पाहिजे. ज्या 'साई सत्यरित्र' या अण्णासाहेब दाभोलकरांनी लिहिलेल्या व बाबांनी मान्य केलेल्या ग्रंथावरून हे नाटक लिहिले गेले आहे तो अधिकृत ग्रंथ म्हणून मान्यता पावला आहे. सदर ग्रंथाचे पारायण करण्यास किमान २० ते २२ तास लागतात, परंतु 'श्री शिरडीचे साईबाबा' हे नाटक तीन तासात बाबांची शिकवण - ग्रंथातील प्रसंग प्रत्यक्ष रंगमंचावर - व सर्वांत महत्वाचे म्हणजे साईबाबांचे प्रत्यक्ष दर्शन देऊन जाते. विकास सोनवणे यांची श्री बाबांची भूमिका केवळ भूमिका म्हणून होत नाही तर ते पूर्णपणे साईमय होऊन जातात. नाटक संपल्यावर साईमत्कांची सोनवणे यांना प्रत्यक्ष 'साईबाबा' समजून पाया फडायला रिघ लागते, तेव्हा पारणे फिटते असे निर्माते/दिग्दर्शक कुमारसेन गुसे म्हणतात. समाजप्रबोधन करणाऱ्या अशा या नाटकाचे प्रयोग जागोजागी, ठिकठिकाणी साईमत्कांनी पुढाकार घेऊन आयोजित करायला हवेत. दृक्श्राव्य माध्यम हे मनाची लगेच पकड घेणारे असल्याने सदरचे नाटक श्री साईबाबांची शिकवण जनमानसात पसरविण्यासाठी मोलाची मदत करील.

उपासना

- श्री. रा. ना. घोडखांदे
नागपूर.

चेत्यरात भरलेला देव बघण्यास भक्त प्रलहाद बनायला हवं. धृवासारखा उढनिश्चय हवा. संत मीरेसारखं भगवंतावर (गोपालकृष्णावर) निरतिशय प्रेम हवं. तुकोबारायासारखं भक्तीचं वेड हवं. वालिमेकीसारखी धूंद भक्ती हवी. म्हणजे अंगात देवाचे अस्तित्व निर्माण होऊ लागते. संत तुकोबा म्हणतात, “देव बघण्या गेलो, देवाची ज्ञालो.” सारांश, तुम्हीच देव बनता, तुम्हाला आत्मज्ञान होऊ लागते, असा तुकोबाच्या म्हणण्याचा अर्थ आहे. एकूण, सदुणांचा विकास, श्रद्धापूर्ण भक्ती, समता, मनुष्यत्वाची जाण, परदुःखाविषयी अनुकपा, सहिष्णुता, आदरातिथ्य इत्यादी गुणसमुच्चयांनी माणसात दैवी गुण येऊ लागतात आणि विषयांना आवर घालून सदुरुचरणी लीन झाले की, आत्मज्ञानाच्या प्रकाशाकडे वाटवाल होऊ लागते, असा झानेबारादी संतांच्या साहित्यातून बोध मिळतो.

प्रपंचात रुक्लेलं मन मोहवश होऊन कांचन आणि कांतेच्या मागे भरकटत असते. पदोपदी अहंकार आडवा येतो. यांना घालवणं सोप नाही. अशा वेळी हट्टानं मन भक्तिमार्गाकडे वळवायचे असते. श्री रामकृष्ण परमहंस म्हणतात, याकामी तमोगुणाचा उपयोग करून, अगदी हातधाईवर येऊन भक्तीकडे मनाला ओढून आणायला हवे. संत शिरोमणी साईबाबा म्हणतात, श्रद्धा हृदयाशी घृष्ण धरा की पुढे मनाला तशी सवय जडते. श्रद्धा सर्व गुणाची जन्मदात्री आहे, असा त्यांच्या म्हणण्याचा अर्थ आहे. श्रद्धेची कास धरून सबुरी ठेवली की, संतकृपेने मनोकामना पूर्ण होतात, असा दिलासा साईबाबांनी आपल्या बोधामृतातून भक्तांना दिला आहे.

श्रद्धा देवापुढे-संतापुढे नतमस्तक व्हायला सांगते. त्यामुळे भक्ताच्या ठिकाणी नम्रता येऊ लागते. अस्थिर मन स्थिर होते. दुसऱ्याला सन्मान देण्याची वृत्ती वाढीला लागते. त्याग-सेवेशी नाते जुळते. भक्त भक्तीच्या रंगात रंगू लागतो. अहंकार दूर-

सरु लागतो. त्याग, सेवा व अहिंसेच्या क्षेत्रात त्याचे पदर्पण होऊ लागते. हा भक्ताच्या उत्कर्षाचा मार्ग श्रद्धेतून मिळतो. गुरुकृपेने-साईनाथांच्या कृपेने, जीवन मुकीचे स्वप्न पाहू लागते. श्रद्धेत अगाध सामर्थ्य आहे. श्रद्धा जीवनभुक्त होण्याची गुणकिळी आहे. साईबाबांनी भक्ताच्या कल्याणाकरिता ती त्यांच्या स्वाधीन केली आहे. बाबांची ही अमोल देणगी संपूर्ण मानवजातीच्या उद्धार करून उरणारी आहे. भक्तांनी भात्र जागरुक राहून तिचे महत्व जाणायला हवे.

शिरडीस बाबांकडे बहुतेक भक्त भौतिक मागण्याच मागतात. आजही बाबांच्या समाधीच्या दर्शकाने त्या पूर्ण होतात. बाबांनी तसा कौल दिलेला आहेच; पण या निमित्ताने का होईना, भक्ताच्या मनात श्रद्धेचा उदय होतो. त्याच्या वागणुकीत सदाचार डोकाऊ लागतो. बाबांचं आपल्यावरील प्रेम कमी होऊ नये, असं त्याला वाटू लागते, आणि तो बाबांकडे ओढला जातो, त्यांचा भक्त बनतो. पुढे शिरडीच्या पावन भूमीची ओढ त्याच्या मनाला बाबांच्या चरणी यायला भाग पाडते.

बुडता हे जन देखवेना डोळा,
म्हणून कळवळा येतसे।

या तुकारामाच्या अभेगप्रभाषे वाट चुकलेल्यापर्यंत श्रद्धा-भक्तीचे लोण पोचवावं या भावनेन प्रेमळ मूर्ती साईबाबा लोकांच्या दुखाला दूर सारून त्यांना भक्तिमार्गाला लावतात.

मानवी जीवनातच ईश्वरोपासना करता येते. इतर प्राणिमध्य बुद्धिमीन आहेत. म्हणून त्यांच्या जन्मात त्यांना मुक्त होण्याची संधी लाभत नाही. मानवाला बुद्धी असल्याने उपलब्ध आध्यात्मिक साहित्य वाचून जीवनाचं साध्य काय आहे, हे त्याला जाणता येते. उपाय सुचू लागतात, सदुरुच्या सहवास लाभावा अशी उत्कंठा त्याला लागते. शिरडीस साईबाबांचा अकरासूत्री मंत्र हाती लागला की, माणूस मंत्रमुथ होतो. सुख-दुखाच्या फेन्यात सापडलेल्या

जीवांना दिलासा देऊन श्रद्धेचे घोट बाबा पाजत आणि सन्मार्गाला लावत. आजही तेच होत आहे.

कित्येक भक्तांना आत्मज्ञान व्हावे, मोक्ष मिळावा असे वाटते, पण मार्ग अंतिम सुख देणारा असला, तरी त्याची वाट फार अवघड आहे. चणे खाये लोखंडाचे! म्हणतात ते सत्य आहे. पण संत तुकाराम म्हणतात,

असाध्य ते साध्य।

करिता सायास,
कारण अभ्यास,
तुका म्हणे॥

प्रथल्नांची परकाण्ठा करण्याची तथारी पाहिजे, म्हणजे आत्मज्ञानाचे मानकरी होता. येते, असा तुकारामाचा स्वानुभवच आहे. तो त्यांनी या अभंगात वर्णिला आहे. तुकोबा सगुणोपासक होते. पंढरीचा विहूल त्यांचे दैवत. त्यांच्या नामस्मरणात ते सदैव दंग असत. आसनी-शयनी पांडुरंगाचा जयघोष चालू असे. साईभक्तांना तोच इशारा बाबांच्या अकरासूत्री कार्यक्रमातून पोहायला मिळतो. तो भक्तांनी मनी-मानसी उत्तरविला की, साई प्रसन्न होऊन भक्तांच्या मनोकामना पूर्ण करतील, यात शंका नाही. भक्तांनी भात्र आपल्या सेवेत, चुकायला नको.

मंहाराष्ट्रातील अनेक वैष्णवपंथी भक्त नामसंकीर्तनात उद्दरून गेले आहेत. हरि-हरिच्या जपात स्वतःला विसरून जा की, मुक्ती तुमच्या सन्निध उभी ठाकेल, असे ज्ञानदेव हरि-पाठातून भाविकांना सांगतात. तुकारामासारखे अनेक गृहस्थाश्रमी भक्त पावन झाले आहेत, अशी ज्ञानेक्षर साक्ष देतात.

सांप्रत अशा विरक्त सदुरुच्या सहवास मिळणे दुरापास्त झाले आहे. साईनाथांच्या दिलासा, त्यांची शिकवण आपल्या आत्मोन्नतीकरिता आपणास लाभली आहे. शिरडीची पावन भूमी आपले इन्सित पूर्ण करील, यात शंका नाही.

अकरा हनुमान

हनुमद्वते

कर्णिकारसुवर्णाभं
वर्णनीयं गुणोत्तमम् ।
अर्णवोत्त्वं दनो द्युक्त तूर्ण
ध्यायामि भारुतिम् ॥

धर्मविन्मुखता - हे मारुते ! देवतायज्ञानाचा लोप झाला, अनधिकारी जनतेंत विकृत-अध्यात्मविद्येचा सुकाळ झाला, साक्षर जगावर भौतिकशास्त्रांनी भुरळ टाकली, उदयोन्मुख परसाध्रांत धर्मविन्मुखता वाढली, युद्धे, लढाया, घडाज्या, परश्वता आणि दासिद्रव्य यांनी मनस्वास्थ्य विघडले, अशा अनेक कारणांनी उपासना व ब्रत-दैकल्ये यांचा प्रभाव येथे दिसेनारात झाला आहे.

हे हनुमंता ! इकडे अभ्युदयेच्छु लोकांत निष्काम कर्मयोगाचा युद्धां अर्थशून्य असा वाक्प्रचार सुरु झाला आहे ! स्वभावतः ईश्वराभिमुख असलेली प्रजा आज ईश्वराशी विन्मुख होऊन पौरुषप्रथल आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य या पोकळ शब्दांच्या जयगर्जनेत अशास्त्रीय व धर्मभावनाशून्य अशा कर्मप्रवाहांत वाहवत चालली आहे ! अशारीतीने नवयुगांतील नवीन प्रजेने स्वविषयक व ईश्वरविषयक अज्ञानामुळे व भलत्याच मोहामुळे आत्मघातकी ठरला आर्यसंस्कृतीसहि तेजोहीन केले आहे !

ब्रतांचे महत्त्व - हे हनुमंता ! तुझ्या सगुणरूपाचे साक्षात् दर्शन किंवा निर्गुणरूपाचा आत्मरूपांत साक्षात्कार ही साध्ये साधणे परम दुर्घट आहे. लक्षावधि लोकांत छाचित् एकाद्याच्या भाग्यांतच हा लाभ घडत असेल ! सामान्य जनतेंत रुढ असलेली ब्रतदैकल्ये हा महालाभ करून देण्यास सहजासहजी पुरेशी होतातच असे दिसत नाही. हे जरी खरें असलें, तरी ब्रतदैकल्यादि आचरणांत अज्ञाततः को होईना, पण तुझ्या साक्षिध्याचा मनास किंचित् लाभ घडतो अशी भावना असते. त्यायोगे संकटमय संसाशत धीर वाटतो,

जीवनास पावित्र्य येते, पापभीरुता व पुण्यशीलता वाढते, आणि वृत्ति ईश्वराभिमुख राहिल्याने सत्त्वशुद्धि होत जाऊन अंतरीं ईशसामर्थ्याचा उदय हळूहळू वाढत जातो. मग संकटसमर्थी अचानक कोटूनतरी मदत होते, मनाचे समाधान वाढते व साक्षात् तुझे दर्शन न घडले तरी तुझ्या कृपेची झुळूक जाणवू लागून अंतीं उत्तम गति मिळण्यास परलोकवर्चे पाथेय सिद्ध होते. केवळ ऐहिक सुखाची इच्छा

करणे व तीहि ईश्वरविन्मुख अशा लौकिकी प्रयत्नाने सफल करून घेण्याचा अहंकार धारण करणे, ही व्यवहारनीती नीच प्रकारची आहे, असे जे रावणाच्या मंत्र्याने रावणास बजावून सांगितले, तें पांखंदपुरुषार्थवादी लोकांना चिंतनीय आहे. विषय-कामना-पूर्तीसाठीं कां होईना, ईश्वरांचे ब्रत करणे हा मार्ग प्रशस्त आहे. आर्त व अर्थार्थी अशाहि भक्तांचा गौरव गीतेंत केला आहे.

हे मारुते ! द्रव्ये आणि शास्त्रोक्त विधिविधाने, हे कांहीं आधुनिक म्हणतात त्याप्रमाणे धर्मांतील एक खूळ नव्हे, तर ती एक गूळ व दिव्य अशी कला आहे. धर्मांतील अति उंच बौद्धिक कल्पना व मनोभावना यांचे तें एक मूर्तस्वरूप आहे. ब्रतदैकल्यांतील दिव्य अनुभव असे अंतिम साध्यरूप नव्हे, तसे ते तुझ्याहि खास नव्हे. हे बलभीमा ! आधुनिक धर्मनिरपेक्ष शक्त्युपासकांनी शक्तिसापादनासाठीं निरनिराळी उपकरणे व तंत्रे निर्माण केली आहेत. पण त्यांत आधिदैवत व अध्यात्म यांचा पूर्वपरंपरापुनीत असा दिव्य व अद्वय अंश मुळींच नाही. उलट सुर्जींतील मल्लविद्याप्रिय मंडळाचे वस्ताव तुझे भक्त संत देवनाथ यांनी. आपल्या तालमीच्या आखाड्यांत, साक्षात् शक्तिदैवत जो त्या त्या तुलाच प्रसन्न करून घेतले व तुझ्या कृपेने ते मस्त झाले ! म्हणजे रस-बलाचे साक्षात्काराने कृतार्थ झाले.

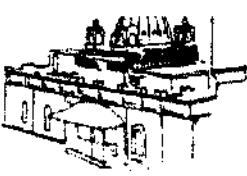
हे हनुमंता ! तू आपल्या बालपणी

सूर्याची उपासना केलीस, आणि जगास प्रतिसूर्याप्रिमाणे एक मार्गदर्शक होऊन बसलास !

हे अंजना-भूषण ! तुझ्या मातेने केलेल्या दिव्य शिवद्रवतांचे फल म्हणजेच तूं जे सहज अप्राप्त असेल तें ईश्वरी कृपेने प्राप्त करून घेण्याचे ब्रत हे एक साधन आहे. अपूर्णातून पूर्णाकडे जाण्याचा तो एक सुलभ धर्म-मार्ग आहे.

हे पुराणपुरुष ! आर्यसंस्कृतीच्या गूळ वाङ्मयांतील निरनिराळ्या ग्रंथांचा व पदपदांचा कालानुक्रम ठरविण्यांतच बुद्धिमंतांचे बुद्धिसर्वस्व आजकाल खर्च होत आहे ! हीं साधनरूपशळीं हा अनुभवाचा विषय आहे, रेतिहासिकांच्या कालगणनेचा विषय नव्हे. हे अलौकिक पुरुष ! तू कोणत्या देशांतील आणि कोणत्या काळांतील मानव अथवा वानर, याची चिकित्सा करण्यांत व्यर्थ कालहरण करणारे जर तुझे देवता-बुद्धीने घिंतन, मनन, भजन व पूजन करतील, तर त्या प्रजावंतांची प्रज्ञा व भाविकांची भावना सार्थकीं लागेल व त्यांचे सारे प्रश्न सुट्टील. पण दुर्दैवाची गोष्ट अशी आहे की, जीवाची ब्रह्मापदवी किंवा ईश-पदवी त्यांस पटवून देणे बाजूलाच राहून, श्रीराम, श्रीकृष्ण, तूं असे अवतारी पुरुष, इतकेंच काय, पण श्रीशिव, श्रीविष्णु, श्रीगणेश, अशा देवतांसहि मानव म्हणून लेखण्यांतच आजदा पुरुषार्थ गजत आहे ! याप्रमाणे जेथे देवतेबद्दल देवताबुद्धींचे नाहीं, तेथे ब्रतदैकल्ये कोणाची करणार ! त्यास कारणब्रह्मरूपाने किंवा कार्यब्रह्मरूपाने देवतावर श्रद्धा आणि विश्वास पाहिजे. असा विश्वास कशाने बरे उत्पन्न होईल ? पौरुषप्रथलांचे महत्त्व आहेच आहे, पण त्यांस ईशकृपेची जोडहि मिळवणे आवश्यक आहे.

ब्रतकथा - हे हनुमंता ! यापूर्वी अनेक थोर पुरुषांनी तुझीं ब्रते व तुझीं उपासना करून कृतार्थता संपादन केले

आहे. हे प्राचीन काळापासूनचे दाखले वस्तुतः खन्या भाविकास पुरेसे आहेत. पण तुझ्या प्राचीन भक्तांची तुजसंबंधीची निष्ठा आमचे ठिकाणी उत्पन्न व्हावयास पाहिजे. तीच आज दुष्प्राप्य झाली आहे. अनाम जे कारणब्रह्म, त्यास मी हनुमान म्हणतो.

हे वायुनंदन ! भविष्योत्तर पुराणांत तुझी ब्रतकथा सांगितली आहे. त्यांत व्यासमहर्षीनी धर्मराजाला वनवास संपून राज्य मिळावें म्हणून तुझें ब्रत करण्यास सांगितले आहे. त्या ब्रतकथेवरून असें दिसतें कीं, वनवासाचे पूर्वी श्रीकृष्णाने द्वौपदीला तुझें ब्रत सांगितले होतें व त्याप्रमाणे तिनें ब्रत करून तुझा दोरक गव्यांत बांधला होता. तो वशीकरणाकरितां बांधला असेल अशा समजुतीने (कौँडिण्य क्रषीनीं अनंत दोरक तोडला तसा) अर्जुनाने तो रागाने तोडला ! त्यामुळे त्यांस पुढे वनवास प्राप्त झाला ! उलट त्यापूर्वी रामावताराचे वेळीं सीतेचा वियोग झाला असतां, क्रष्णमूक पर्वतावर प्रभु रामचंद्राची व मारुतिराया ! तुझी भेट झाली, तेव्हां तू आपली जन्मकथा व आपणांस सर्व देवतांकडून मिळालेले वर सांगितलेस. त्यानंतर श्री रामचंद्रानी सुग्रीव-बिभीषणांसह तुझें ब्रत केले, असें तुझ्या उपासनाग्रंथांत वर्णन आहे. तसेच व्यासांचे सांगण्यावरून युधिष्ठिराने एक वर्ष तुझें ब्रत केले, तेव्हां त्यास राज्य प्राप्त झाले, असेहि पुराणांतरी आढळते.

ब्रतांचे प्रकार - हे हनुमंता ! तुझ्या ब्रताच्या निमित्ताने कोणी एकवीस तंतूंची एक वात, अशा तीन वातींचे नित्य-दीप-दान करावयास सांगतात. अशाप्रकारे यंत्र, तंत्र, मंत्र, प्रयोग, सहस्रनाम, स्तोत्रे, पताका, पटले, बाहुक, कवचे, इत्यादि तुझ्या उपासनेचे वैदिक, तांत्रिक व मिश्र असे अनेक प्रकार आढळतात. अनंताच्या उपासनेत चौदा संख्येला महत्त्व असते, त्याप्रमाणे तुझ्या उपासनेत तेरा व एकवीस या संख्या सांकेतिक दिसतात. हे उपास्य देवा ! सगुणोपासकांना सगुण भावनाच शक्य आहेत. तरी तुझीं शास्त्रांत वर्षिलेलीं पांच, सात व कोठे अकरा मुखे, तुझ्या दोरक प्रतीकाच्या तेरा ग्रंथी, वायनांतील

तेरा संख्या, दीपदानांतील $2\frac{1}{2} \times 3$ तंतू, हे सांकेतिक प्रकार काय सुचवितात बरे ? हे हनुमंता ! हे सांप्रदायिक ज्ञान लोपत चालल्यामुळे आम्हांस तुझ्या उपासनेतील मर्म कळणे दुर्घट झाले आहे. म्हणून तुझ्या शास्त्रोक्त उपासनेच्या फलश्रुतीचीहि दुराशाच झाली आहे !

हे हनुमंता ! तुझ्या उपासना पद्धतींतील आणखी एकदोन प्रकार तुझ्यापुढे निवेदन करतो. असें सांगतात कीं, तुझ्या ब्रताला आरंभ करणाराने आपल्या कुळाचाराप्रमाणे पम्पापूजेचा संकल्प करून मार्गशीर्ष, श. १३ रोजी आरंभ करावा. ब्रत करणाराने द्वादशीला ब्रतस्थ राहावे. सूतशौनकाचे संवादांत सूत सांगतो - पम्पा नदीचे तीराची कल्पना करून तुझी पूजा करावी. प्रथम स्नानसंध्यादि व तर्पणादि नित्यकर्म करून पंपेची षोडशोपचाराने पूजा करावी. आवाहन, आसनादि उपचार करावे. (ह्याप्रमाणे पम्पातीरावर रामाने व सुग्रीवाने तुझी पूजा केली.) पम्पापूजा झाल्यावर तुझी पूजा यथाक्रम भार्येसह करावी. अगोदर गणेशपूजा, व मग पीठपूजा करावी. कलशावर पूर्णपात्र ठेवून त्यावर तेरा पाकळ्यांचे कमळ काढावे. पूर्वकडे आरंभ करून प्रत्येक दलावर “अँ नमो भगवते वायुनन्दनाय नमः !” असें लिहावे. तेरा गांठींचा पिवळा दोरक त्यावर ठेवावा. उत्तरेकडे तोँड करून बसावें व अंतःकरणांत सीतारामांच्या ध्यानपूर्वक तुझें आवाहन करावे, ध्यान करावे, आणि आसन, अर्ध्य, आचमन, पंचामृतस्नान इत्यादि षोडशोपचारपूजा, अंगपूजा व नमस्कार करून अनंताप्रमाणे तुझा दोरक हातांत बांधावा. पूर्वदोरकाचे विसर्जन करावे. मग तेरा आनरशांचे वायनदान घावे. ब्राह्मण-पूजन व उद्यापन करावे. तुझ्या पूजेकरितां तेरा कलश घ्यावे व त्यावर एकेक फळ ठेवावे. पूजेसाठी एक आचार्य व तेरा ब्राह्मण क्रत्विज् असावेत. पीठपूजा करावी. तुला स्थिर असण्याबद्दल प्रार्थना करावी. ध्यान करावे. पुन्हा कल्पोक्त प्रकार करावे. प्रत्येक प्रहराला अशी पूजा करावी. भागवतादि श्रवण करून जागर करावा. उद्यापनांगभूत होम करावा. प्रतिमा आचार्याला दान घावी

व सवत्स गाय घावी. कलश क्रत्विजांना घावे. गरीबांना अन्नदान करावे. ब्राह्मणभोजन करावे. असे केल्याने यजमान कृतार्थ होतो. या ब्रतांत अनंतादिव्रतांप्रमाणे तुझी कथा ऐकावी असाहि विधी आहे.

तसेच, आषाढ, शुद्ध ११ पासून कार्तिक ११ पर्यंत १२१ दिवस रोज १०८ तुळसीपत्रांवर कदंबाच्या कांट्याने अष्टगंधांत रामनाम लिहून ‘ॐ हनुमते नमः’ असा मंत्र म्हणून तुला तीं पूजापूर्वक वाहावीं. त्याने अनेक अरिष्टे दूर होतात असें सांगतात.

हे हनुमंता ! तुझ्या मानपूजेचा विधी असा सांगतात कीं, तुझें ध्यान केल्यानंतर उपासकाने आपल्याच मस्तकावर फूल वाहावे. नंतर तुझी मानसिक उपचारांनी पूजा करावी. आपल्या हृत्कमलाचे आसन, सहस्रारकमलांतून स्ववणाच्या अमृताचे पाद्य, मनाचे अर्ध्य, सहस्राराच्या अमृताचे आचमन, आकाश हेंच वस्त्र, प्राणेद्रियाचा गंध, अंतःकरणाचे फूल, पंचप्राणांचा धूप, अग्नितत्त्व हाच दीप, क्षीरसमुद्राचा नैवेद्य, अनाहतध्वनीचा घंटानाद, वायुतत्त्वाचे चामर, दशोद्रिये व मन यांच्या चांचल्याचे नृत्य, भावरूप पंधरा अंजुली फुले (निर्माया, निरहंकार, निःसंगता, निर्गर्व, अक्षोभ, अहिंसा, निर्लोभ, अद्वेष इत्यादि) तुला अर्पण करावीं, असें शास्त्र सांगतें.

उपपत्ति - हे विलक्षण देवा ! देवतांचीं अनेक मुखें, हात, अनेक आयुधे, अनेक उपायने, दोरकाच्या अनेक ग्रंथी, या संख्याशास्त्रासंबंधीं अनुमान करतां मला असें वाटतें कीं, शुद्ध आणि शबल, साधक आणि साध्य, उपासक आणि उपास्य, यांमधील काल्पनिक अंतराच्या अथवा शबलाच्या काल्पनिक रूपाच्या निरनिराळ्या उपपत्त्यांप्रमाणे व वर्गीकरणांप्रमाणे हे सात, अकरा, तेरा, एकवीस, एकूणपन्नास, असें सांकेतिक विभाग असावेत. उदाहरणार्थ, एकमेकाद्वितीय अशा परब्रह्माचे ठिकाणी द्वैताची आद्य कल्पना गृहीत धरली, व त्यास पुरुष आणि प्रकृति, शिव आणि जीव, अशीं दोन नावे दिली. संपूर्ण सगुण

चिंतण्यास मदत व्हावी म्हणून एका सगुणाचे तीन गुण मानले. चार, सात, अवरथा मानल्या. असेंच हें अध्यात्मगणित वाढत गेलेले दिसते. एका दिवसाचे तीन काळ, चार प्रहर, बारा तास, तीस घटिका, असे कसेहि खंड कल्पिले, तरी त्या खंडमेदांनी निर्देश्य किंवा वाच्य जो दिवस तो एकच असतो, व त्याचीच कल्पना करावयाची असते. त्याचप्रमाणे या सगुण विधाचे एकूणपन्नास अहर्ण अथवा मरुत कल्पिले व त्याचे शिरोभूषण तुला मानले आहे. तात्पर्य, शब्दस्वरूप तू आहेस.

उपासना - हे हनुमंत ! ह्या संख्यामेदाप्रमाणे, सौम्य व उग्र अशा गुणमेदानेहि तुझी उपासना संभवते.

तुझ्या उपासक वर्गात एक द्वादशाक्षरी मंत्र प्रसिद्ध आहे. “ॐ हं हनुमते रुद्रात्मकाय हुं फट्” हा तो मंत्र भगवान् श्रीकृष्णाचे प्रेरणेन भारतीय वीर अर्जुन यांनी जपला होता. त्या योगानें अर्जुनाचा रथ भारतीय युद्धांत टिकून राहिला, असे तुझें उपासनास्व सांगते. या मूलमंत्राचे जे पूजाविधान आहे, त्यांत रक्तचंदन व केशर यांच्या रंगाने काढलेल्या अष्टदलात्मक कमलपत्रावर पूर्वेकदून इशान्येपर्यंत क्रमशः सुग्रीव, लक्ष्मण, अंगद, नल, नील, जाम्बवान, कुमुद अणि केसरी यांची पूजा सांगितली आहे. याशिवाय वायु, अंजना व बानरदल यांचीहि पूजा सांगितली आहे, व ध्यान खालीलप्रमाणे सांगितले आहे.

“महाशैलं समुत्पाट्य धावन्तं रावणं प्रति। तिष्ठ तिष्ठ रणे दुष्ट घोरस्वरं समुत्सृजन ॥ लाक्षार सारुणं रोद्रं कालान्तक यमापनम् ॥ ज्वलदग्निलसत्रेवं सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥ अङ्गदाद्यर्महारीरै-वैष्णिते रुद्रलघिणम् ॥ एवं रूपं हनुमंतध्यावायः प्रजपेन्मनुम् ॥ लक्षजपात् प्रसत्रः स्यात् सत्यं ते कथितं मया ।”

हे महावीरा ! दुसरे एक तुझे वीरसाधन म्हणून करीत असतात. त्याचा मंत्र “ॐ हं पवननन्दनाय स्वाहा” हा आहे. या मंत्रसाधनाला कल्पवृक्ष म्हणतात. प्राणायाम् व अगन्यासपूर्वक या भन्नाचे जपविधीत तुझे ध्यान खालीलप्रमाणे सांगितले आहे. “ध्या-

येद रणे हनुमन्तं कपिकोटिसमन्वितम् । धावन्तं रावणं जेतुं सत्वरस्थितम् ॥ लक्ष्मणं च महावीरं पतितं रणभूतले । गुरुं च क्रोधमुत्पाट्य गृहीत्वागुरुपर्वतम् ॥ हाहाकारैः सदपैश्च कम्पयन्तं जगत्वर्यम् । आग्रह्याण्डसमाव्याप्य कृत्वा भीमं कलेवरम् ॥ इति ध्यात्वा पद्महस्तं जपेत् ।”

पहिल्या मंत्राचा एक लक्ष जप सांगितला आहे व दुसरा जप सहा दिवस करावयाचा आहे. याप्रमाणे साधन केले असतां तुझा साक्षात्कार होतो, असे शास्त्रविधान आहे. तुझ्या साक्षात्काररूप दिव्य फलाच्या मानाने किती सोपा हा विधी ! पण तुझी कृपा होईल त्याच्या हातूनच हा पुरा होईल. या मनस्वीमुळे पुष्कळ सोप्या गोटी व्यवहारत दुःसाध्य टरतात !

उग्रस्वरूप - हे मारते ! दुसरे असें की - जीस आई म्हणून म्हणावें त्या कालीदेवीचे, व यमदूत म्हणून ज्याच्याशी मर्यादा न संभाळतांहि सहज लगट करावी असें वाटावें त्या तुझे, ध्यान प्रसन्न नसतां, उपासनेत असें अल्युग कां सांगितले आहे, तें आरंभी कळत नाही. सूर्योकडे टक लावून पहा, म्हणजे दिव्यदृष्टि येईल, असें कोणी सांगितले, तर तें साधन जितके साधें व सोपें तितकेच दुःसाध्य होतें. अगोदर आहे ही दृष्टि घालविण्यास तयार व्हावें, तेव्हां दिव्यदृष्टि प्राप्त होणार ! ही साधकाची सत्वपरीक्षा दयावंत ईश्वराने इतकी अवघड कां घें टेविली, असें केव्हां केव्हां मनात येते.

उपासना, हें अनुभवगम्य शास्त्र असल्यामुळे अनुभव न घेतां त्यासंबंधीं शंका वाळणां योग्य होणार नाहीं, हें तर खरेंच. पण राजदांडांत कोणी फिरकू नये म्हणून राजद्वारावर उग्र दिसणाऱ्या कलेदार संत्रांचा संगिन पहारा ठेवावा, तसाच प्रभु रामचंद्राच्या दारावर वर वर्णिलेल्या ध्यानाचा तुझा भय उत्पन्न करणारा पाहारा असावा, हें ईश्वराच्या दयाळूच्याला कोणाकोणास साजेसे वाटत नाहीं. सर्व धर्मात उपास्य देवाची मूर्ति दयालूच मानली आहे. पण या हिंदू धर्मात काली, कराली,

चामुंडा, नारसिंह, भैरव, महालद्र आणि तू प्रतापमारुति अशा अति उग्रदेवतांचीहि उपासना सांगितली आहे, हें विशेष आहे.

हे मारते ! राजाचे किंवा धनिकांचे वाड्यांत जाऊ इच्छिणारे लवाडहि असतात. ते श्रीमंतांच्या ऐश्वर्यातून कांहीं घेऊ इच्छितात. श्रीमंतांच्या स्वास्थ्यास तेंकरून किंवितू उणेपणा येण्याचा संभव असतो. नव्हे, कळित् याहूनहि धोक्याची तेथे भीति असते. म्हणून द्वारकणाची कडक दक्षता श्रीमंतांच्या वाड्यांत योग्यच असेल. पण रामदर्शनासाठीं उत्सुक असलेले साधक ज्याची इच्छा करतात, त्या त्यांच्या याघनेने ईश्वराच्या ऐश्वर्याची हानि ती काय होणार आहे ! कीं ज्यासाठीं रामद्वारीं कोणासच सहसा फिरकू न देणे योग्य टरेल ! जेथे “या, या,” म्हणून अनोळखी पांथस्थ साधकांचे प्रेमाने, वात्सल्याने किंवा आगत्याने स्वागत घ्वावे, तेथेच ही उग्र व विलक्षण ध्यानाची कसोटी असावी हें कित्येकांस निरुत्साहजनक्य वाटते.

हे महावीरा ! थोडा विचार करतो पुन्हा असें मनात येते कीं, लोडगीची फिले तिला भीत नाहीं. सिंहाच्या छाव्यास त्याची ती दहशत काय ! मांजरीचे दांत तिच्या पिलांस बोघत नाहीत. मग तुझ्या उग्र स्वरूपाचे तुझ्या भक्तांस भय कशास वाटावें !

हे हनुमंत ! या जगांतील संकटे एकापरीस एक भयंकर आहेत. त्याचा निवारक जो तूं तो सौम्य व शान्त असून काय उपयोग ! तूं त्या उग्र संकटांहूनहि उग्रतर पाहिजेस. हे रामभक्ता ! तुझी आणि प्रभु रामचंद्राची प्रथम गांठ पडली, तेव्हां तापसी वेषांतील त्या खिन्नवदन रामाकडे पाहून तुला त्याच्या सामर्थ्याबिद्धल प्रथम शंकाच आली, व तूं त्याच्या उग्रतेची व तेजस्वीतेची, पुरीच परीक्षा पाहिलीस ! तेव्हांच तूं त्यास आपले स्वामी किंवा उपास्य दैवत मानलेस. शूराचे ठिकाणी कारपण्य व शस्त्रवेद्याचे ठिकाणी करुणा हीं वैगुण्येच नव्हेत काय ? यास्तव तुझें उग्र स्वरूप हात्या आमच्या जीवाचा आधार आहे. सर्व संकटांतून तूंच आम्हांस निभावून

नेशील, असा खास भरंवसा आहे.

रहस्य – हे हनुमंता ! शिवाय साध्य-साधनाचा तत्त्वतः विचार करिता, नित्यप्राप्ताची प्राप्ति हेच साध्य आहे. अर्थात् यांत तूं आम्हांला काहीं नवें ध्यावयाचे नाहीं व आम्ही ध्यावयाचे नाहीं. दोषनिवारण झाल्यावर आरोग्य जसें सहजच आहे, तशी साध्याची सहजच सभाधि आहे. दोष निवारण करणे किंवा प्रत्यवाय दूर करणे एवढेच काय तें शास्त्रांचे काम आहे. म्हणूनच तुझ्या उग्र रूपास अनुलक्ष्ण रामीरामदासांनी ‘अन्यथाभासशनूनाशक’ अशी पदवी तुला दिली आहे. तात्पर्य, परमार्थात नवे भिळवावयाचे काहीं नशून आत्मधनावरील भुजंगांस घालवावयाचे मात्र असते. यासाठीचे तुझ्या उग्र ध्यानाची गरज आहे. तुझे भक्त आपद्विष्टविनाशार्थ तुझ्या वीररूपाची आणि सुखलामार्थ दासरूपाची आराधना करीत असतात. तुझ्या वीररूपास राजस आणि दासरूपास सात्त्विक उपचार तुझ्या उपासनाशस्त्रांत सांगितले आहेत.

हे हनुमंता ! आजकालचे पुरुषार्थवादी आपल्या सामिनान यत्नास यत्नदेव असे नांव देऊन आपल्या पुरुषार्थांचे भलतेंच स्तोम माजवितात. पण ‘बृहद्यात्म’ या तुझ्या नांवांतील ईश्तेशीं पारखें होऊन आमचे करू चालेले ?

नांव भारूतीचे ध्यावे।

पुढे पाऊल टाकावे॥

अवघा मुहूर्त शकून।

हृदयीं भारूतीचे ध्यान॥

ही समर्थाची यशाची गुरुकिळी लक्षांत घेतली पाहिजे. नित्याचरणांतील हें एक प्रकारचे ब्रतच आहे. समर्थ म्हणतात :

सामर्थ्य आहे चल्यकीचे।

जो जो करील तयाचे॥

परंतु तेथें भगवंताचे।

अधिष्ठन पाहिजे॥

समर्थाच्या या दण्डकांतील भगवंताचे या शब्दावर आम्ही अश्रद्धेचा हरताळ फांसतों व फार तर कोणत्यातरी संस्थेचे नांव तेथें योजतों. तसेच आम्ही व्यवहारीचे

अभ्युदयाकांक्षी आमच्या अर्थशून्य व केवळ वाचारेमण्ऱलप अशा निष्काम कर्मयोगाच्या भरात कामनिक ब्रतांचा तिरस्कार करतों व या दुस्तर संसारांत भगवंताच्या आधारासहि आंचवतों ! श्री समर्थ म्हणतात - उपासनेचा मोठा आश्रयो । उपासनेवीण निराश्रयो । उदंड केलें तरी जयो । प्राप्त नाहीं ॥२९॥ समर्थाची नाहीं पाठी । तयास भलताच कुटी । याकारणे उटाउठी । भजन करावे ॥३०॥ दा.बो., १६/१०.

यास्तव हे भारूते ! दारिद्र्य आणि अज्ञान यांनी दीनदुबळ्या झालेल्या या जनतेंत तुझ्या कामनिक ब्रताचरणाची तरी अभिलेख व प्रवृत्ति आगोदर वाढीव. तुझ्या वरप्रसादाने ही दुर्बल आणि झानलवदुर्विदग्ध जनता आगोदर सबल आणि सुबुद्ध होऊं दे. श्रीगुरुंनी गुरुचरित्रांतील त्या परटास आगोदर बादशाहाचे राज्यभोग भोगू दिले व मग त्याला मुक केले.

प्रतिमा-प्रतीकोपासना

श्रद्धा – हे हनुमंता ! समर्थ रामदास सांगतात -

लघूशी परिमूर्ति हे हाटकाची ।

करावी तथा मारुती नाटकाची ॥

असावी सदा ताङ्गामाजि दंडी ।

समरांगणीं पाठ दीजे उदंडी ॥१॥

तुझ्या प्रतीकांचे हें सामर्थ्य ज्यांनी अनुभविलें असेल, ते धन्य होत ! सामान्य शिपायाचे डगले व त्यावरील फिती व दिल्ले यांचे सत्ता-सामर्थ्य आम्ही जाणतों. पण तुझ्या ताङ्गाचे सामर्थ्यावर आमचा विश्वास बसत नाहीं. सरकारी शिक्कामोर्तबात असलेले राजशासन आम्हांला पटते, पण भैरवाधा गंडा किंवा तुझा अंगारा यांतील सामर्थ्य तसें पटत नाहीं. यांचे कारण इतकेच की, येथील अल्पसत्ताधारीहि आपले सामर्थ्य हरघडी सक्तीने पटवितात. तूं मात्र त्यासंबंधी उदासीन दिसतोस.

हे हनुमंता ! तूं परोक्ष राहूनहि तुझे सामर्थ्य तूं कर्मविपाकशास्त्राप्रमाणे योग्यवेळीं जाणवीत. असशीलच्या दुख

आणि अपयश अशीं जीं फळे आम्ही भोगतों, याचे कारण तुझेच प्रतिकूल झालेले सामर्थ्य होय. अर्थात् तेंच अनुकूल करून घेणे हें सुज्ञसाधकाचे हातीं आहे.

उपासकांचे निष्ठाबल, गुरुदत्त विशिष्ट मंत्र, शाक उपासकाची दृढ श्रद्धा, फलानुरोधाने देवता-साक्षात्कार, तत्कृत देवतावर्णन, अथवा पांचभौतिक स्वरूप, याप्रकारे अनेक देवतांचीं प्रतीके सिद्धभक्तकडून सिद्ध होत असतील. आमच्या पंचायतनांतील प्रतीके अशींच असतील. भाविक उपासक प्रायोगिक उपासनांयथावरुन त्यांची उपासना करून कृतार्थ होतो. महाश्वेतेचे शिवलिंग, शिवलीलामृतांतील श्रीशंकराचे सामान्य पाषाणरूप लिंग, बलाळाचा गणपति, श्रीपतीची ललिता, कौणिडण्याचा अनंत, चंद्रहासाचा शालिग्राम, हीं शक्तिसंपन्न प्रतीकांचीं ठळक उदाहरणे प्रसिद्ध असतां चिकित्सक प्रतीकांच्या उपत्तीबद्दल सांशंक राहून आत्मलाभास आंचवतो ! उलटपक्षी देवताविज्ञानाची उपर्युक्त ठाऊक नसलेले अजाण भक्त, मूर्तिविरोधकाचे मूर्तीसंबंधी अत्याचारांस मूर्ति जागृत करून आला कसा घालावा हे न समजल्यामुळे व्यर्थ रडत बसतात !

विकल्प – हे हनुमंता ! प्रतिमा-प्रतीकोपासनेसंबंधी चिकित्सकाचे मनांत जे विकल्प उभे रहातात, ते सामान्यतः ठरल्यासारखेच आहेत. उदाहरणार्थ : (१) प्रतिमा-प्रतीकोपासना हा तत्त्वतः बुद्धिपुरःसर अंगिकारलेला एक भ्रमच आहे. (२) मूर्तिभंजकांचा प्रतीकार देवतेच्या मूर्तीकडून होतोसा दिसत नाहीं. (३) मूर्तिपूजकांशिवाय इतरांचे व्यवहार अशा उपासनेवांचून कोरेच अडलेले दिसत नाहींत. (४) प्रतिमा-प्रतीकोपासकांच्या साम्या आपत्ति मूर्तीच्या उपासनेने दूर होतात, असेहि दिसत नाहीं. अशा प्रकारच्या आक्षेपांस सिद्धशक्तिसंपन्न उपासकांचे दिव्य अनुभव हे बिनोड उत्तर आहे. पण हे अनुभव छाचितच कोणास येतात, व तेहि ज्याचे त्याला यामुळे चिकित्सकांचे मन निःशंक होण्यास त्याचा फळसा उपयोग होत नाहीं.